

Brugge's topografische ontwikkeling tot in de 12^e eeuw

INHOUD: 1. Probleemstelling, p. 6. — 2. De hydrografie te Brugge: a) heeft er een „Oude Rei” bestaan via Kraanplaats en Ketelwijk? p. 8; b) de Reie van Minnewater tot Molenbrug, p. 17; c) het overstromingsgebied te Brugge, p. 21; d) de latere kunstwerken en de twee „Wijken”, p. 27; excurs: de stadsplattegrond in het Gruuthusemuseum, p. 29. — 3. Waar is de stad Brugge ontstaan: a) de bestaande opvattingen, p. 32; b) de oudste parochiegrens en het terrein ten oosten en noord-oosten van de Burg, p. 36; c) waar lag de oudste handelsplek? p. 38; d) de voormalige Walburgakerk, p. 44. — 4. De zwaartepuntverplaatsing te Brugge na de 10e eeuw, p. 50. — 5. Opmerkingen over de opeenvolgende omwallingen te Brugge, p. 5. — 6. De Oudeburg, p. 59 (1).

---

(1) Gaarne stel ik een woord van hartelijke dank voorop voor degenen die mij bij mijn onderzoek behulpzaam zijn geweest: Dr. J. Ameryckx, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent, en Ir. G. Bockstaal, directeur van de Stedelijke Technische Dienst van Brugge, voor hun medewerking bij de uitgevoerde handboringen; de heer W. Bossier, bibliothecaris der stad Brugge, voor de ter beschikking gestelde documentatie; Dr. L. Devliegher, wetenschappelijk ambtenaar bij het Provinciaal Bestuur van Westvlaanderen, voor zijn voortdurende hulp; Dr. P. Glazema, directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort, voor de bereidwilligheid waarmee hij één van de leden van zijn staf toestond boringen te verrichten te Brugge; Drs. H. Halbertsma, conservator bij genoemde Dienst, voor zijn hulp en de tijd die hij voor deze boringen beschikbaar heeft gesteld; mijn collega, de heer A. Schouteet, archivaris der stad Brugge, Dr. J. De Smet en Dr. J. Marechal van het Rijksarchief te Brugge, en Mr. E. I. Strubbe, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent, voor hun waardevolle opmerkingen bij de kopij van mijn artikel; Ir. W. Swaan, onder-hoofd van de waterstaat in voorm. N.-O. Indië, docent aan de Rijks Hogere School voor Tropische en Subtropische Landbouw te Deventer, voor zijn adviezen m.b.t. de hydrografie van Brugge; Dr. A. E. Verhulst, docent aan de Rijksuniversiteit te Gent, voor zijn tot dieper onderzoek prikkelende opmerkingen over de Brugse Kraanrei; Dr. A. Van de Walle, conservator van het Museum voor Sierkunst en Industriële Vormgeving te Gent, voor de hulp aan de heer Halbertsma en mij tijdens ons onderzoek verleend.

Wijlen Z. E. H. M. English, in leven archivaris van het Bisdom Brugge, heeft mij kort voor zijn overlijden met voorname beminlijkheid doen delen van zijn rijke kennis.

1

De historici hebben nog niet lang geleden hun opvattingen over het ontstaan van de stad Brugge besproken met de bodemkundigen, en zijn ontdaan naar huis gegaan (2). Als de beoefenaren van deze tak der natuurwetenschappen het duizend jaar geleden voor het zeggen hadden gehad, zou Brugge toen niet hebben bestaan.

De zeeinham van de zgn. Duinkerke-II-transgressie was al goed en wel verzand op het tijdstip waarop Brugge, omstreeks 875, voor het eerst op een munt verschijnt, en op de eerstvolgende water bij Brugge brengende overstroming moest het — als we aan de immers vertrouwen wekkende berekeningen van Verhulst vasthouden — toen nog bijna anderhalve eeuw wachten (3).

Intussen zijn de historici begonnen, uit de bezwaren door de bodemkundigen geopperd een uitweg te zoeken, die meteen een uitweg naar zee zou betekenen voor het prille, kennelijk toch niet geheel onlevensvatbare Brugge. Verhulst heeft onlangs deze uitweg gezocht door de plaats dermate vroeg te doen ontstaan, dat het nog de open golf van de genoemde transgressie zou hebben gekend, dat wil zeggen op zijn allerlaatst omstreeks het jaar 800 (4). Maar dit wettigt de vraag, waarom Brugge — dat immers landingsplaats betekende (5) — dan

(2) J. AMERYCKX en A. VERHULST, *Enkele historisch-geografische problemen in verband met de oudste geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte; een colloquium van bodemkundigen en historici*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, XII (1958), p. 3-26.

(3) A. E. VERHULST, *Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200*, in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIV (1959), p. 9 vlg.

(4) A. E. VERHULST, *Les origines et l'histoire ancienne de la ville de Bruges (IXe-XIIIe siècle)*, in *Le Moyen Age*, LXIII (1960), p. 58-63.

(5) M. GYSSELING, *Etymologie van Brugge*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XVIII (1944), p. 79. Dr. M. Gysseling deelde mij desgevraagd mee, dat hij stellig vasthoudt aan zijn verklaring. De verklaring

niet samen met deze golf verdwenen is, of hoe, anders gezegd, de *portus* Brugge in de 9e en vooral in de 10e eeuw nog mogelijkheid tot leven vond zonder verbinding met de zee (6).

Want dit is het probleem : men kan zich Brugge ook omstreeks de 10e eeuw moeilijk voorstellen zonder zulk een verbinding : langs welke vaarweg, dat is een tweede. Volgens de in deze materie zo deskundige Fockema Andreae echter „ moet men toch vooral iedere gedachte aan een uitgebakend zeekanaal met min of meer constante diepte van zich afzetten ”. Een nederzetting als het Brugge „ van circa 900 op de zandrand moet (...) aan een wad hebben gelegen; een wad onderhevig aan wisselend getij en doorsneden van zwinnen, prielen, krekens, geulen (...). Dergelijke wadden kennen een getijdescheepvaart; vooral moeten zij deze gekend hebben aan de Vlaamse kust, waar het normale getijdeverschil immers ettelijke meters bedraagt. En voor zo'n wad-vaart waren èn de Noormannenscheepen èn de wat jongere Friese koggen, scheepstypen met vlakke bodem immers, geschikt (...), vaartuigen die erop gemaakt waren, op een vlakke kust „ droog te vallen ”, zonder gevaar te kraken ” (7).

Fockema Andreae wijst er terecht op, dat zich te Brugge voorts de bijzonder gunstige omstandigheid voordeed — en was dit niet één der bestaansredenen voor

---

„verhoogde weg door moerasland”, door Z.E.H. J. NOTTERDAEME gegeven (*Brugge-toponiemen*, in *Ons Heem*, XII (1958), p. 166-167), kan ook ik niet aanvaarden. De hoofdweg van Brugge lag niet in een moeras. Deze liep in werkelijkheid zoveel mogelijk over de kam van een zandrug. Deze rug is ter hoogte van de Hoogstraat bijna een kilometer breed, ter hoogte van de Steenstraat nog breder!

(6) De oplossing die Dr. Verhulst hier voorstelt, vindt men besproken op p. 48-49.

(7) S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Het vraagstuk van Brugge*, in *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, LXXVI (1959), p. 22-23, met kaart op p. 23.

deze stad? — dat water uit een omvangrijk diluviaal achterland precies op die plek samenvloede en nog te Brugge zelf een uitweg zocht naar het wad, waarin het geulen kon veroorzaken of openhouden (8). „Het was, ruw geschat, wel minstens een oppervlakte van 100 km² of 10.000 ha, waarvan het water door Brugge afvloeide”. Aldus Fockema Andreae. Minder ruw schattend komt men zelfs tot een dubbele omvang van het oppervlak waarvan het water door Brugge afvloeide: 200 km² (9)! Al dit water zocht via Brugge een uitweg naar zee en hield geulen in het wad gemakkelijk open.

Dit alles betekent dat Brugge niet hoeft te zijn ontstaan in de periode waarin de plek waar het ligt, nog aan een open zeegolf lag (10). Kortom: Brugge wordt in het derde kwart der 9e eeuw voor het eerst genoemd, en we weten voorlopig volstrekt niet of het er toen al lang was.

2

Ieder die zich tot hiertoe de vraag heeft gesteld op welk punt van Brugge precies deze stad is ontstaan, heeft ingezien dat kennis omtrent de oorspronkelijke loop van de wegen te land en te water in deze omgeving van primair belang is. Weinig echter heeft de historicus zich tot nu toe bekommerd om het bodemreliëf in deze stad. Toch kan men zonder kennis hiervan onmogelijk een definitief antwoord geven op de vraag welke van de vele Brugse waterlopen (bijna alle Reie genoemd) natuurlijk zijn dan wel gegraven (11).

(8) Ibidem, p. 24.

(9) Ik schat dit gebied op ongeveer 200 km². Het beekwater was afkomstig uit de richtingen Wijnendale, Torhout, Zwevezele, Egem, Hansbeke, Oedelem en Sijsele.

(10) Het is mogelijk dat Dr. Verhulst pas laat kennis heeft genomen van de opmerkingen van Dr. Fockema Andreae. In elk geval is hij (*Bruges*, p. 59) heengestapt over de consequentie er van voor zijn eigen hypothese.

(11) Een handig overzicht met literatuuropgave vindt men bij J. DE SMET, *De oude hydrografie van de stad Brugge*, in *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, LXXXVI (1949), p. 5-22.

Eén ding staat voor iedereen vast, en terecht vast: verreweg het meeste beekwater dringt het terrein waarop de middeleeuwse stad Brugge is gebouwd, binnen in de zuid-westhoek, meer bepaald bij het zg. Minnewater; dit water, op zijn weg door de stad aangevuld met dat van nog één à twee onbelangrijke beekjes, verlaat het stadsgebied aan de tegenovergestelde zijde, dus in de noord-oostelijke hoek. Te beantwoorden blijft de vraag via welke weg dit beekwater in de Middeleeuwen van het ene punt naar het andere vloeide.

Verder staat het vast dat dit beekwater op zijn weg door de stad de grens passeerde van diluviale zandgrond en alluviale kustvlakte. Brugge is immers, en niet voor niets, ontstaan en gegroeid op deze belangrijke grens. Deze loopt dwars door de stad, meer bepaald ten noorden van de zandrug waarop thans de city van Brugge ligt.

Aan deze rug is bij het onderzoek naar de oudste geschiedenis van Brugge tot nu toe onvoldoende aandacht besteed. Deze west-oost gerichte rug is het die het uit het zuiden afkomstige beekwater te Brugge noopt om een eind naar het oosten uit te wijken. De kam ervan loopt van de Vrijdagmarkt in het westen (thans 10 meter hoog) over de Zuidzandstraat, de Steenstraat, de Kleine Sint-Amandstraat, de Eiermarkt, de Niklaas Desparsstraat, de Kraanplaats, de Sint-Janplaats, de Middelburgstraat en de Kelkstraat (9 meter) tot in de Hoogstraat (12). Van de Steenstraat naar de Hoogstraat maakt deze kam dus een flauwe boog om de grafe-

---

(12) Deze kam is het best te volgen op een reliëfkaart per halve meter (zie volgende noot). Daarop kan men namelijk zien, hoe aan weerskanten van de Ieperstraat (bij de Kraanplaats) de „neuzen” van de 8 1/2 metergrens naar elkaar toe wijzen: de éne reikt van het zuid-westen af tot over de hoek Niklaas Desparsstraat - Vlamingstraat, de andere van het zuid-oosten af tot over de hoek St.-Janplaats - Cordoaniersstraat. De afstand tussen beide bedraagt slechts 95 meter.

lijke burcht, die overigens zelf op nog vrij hoog terrein ligt thans (7 1/2 à 8 1/2 meter) (13).

De traditionele opvatting laat het van het Minnewater afkomstige beekwater de genoemde zandrug doorsnijden ter hoogte van de reeds genoemde Kraanplaats (thans 7 3/4 à 8 m. hoog) en vandaar wegvloeien in de richting van de alluviale vlakte in het noorden van het Brugse stadsgebied (14).

Men zal opmerken dat water nooit tegen het reliëf ingaat en dat dit dus niet kan, dat m.a.w. de over de Kraanplaats lopende zg. Kraanrei in een gegraven bedding loopt. Ten overvloede hebben onlangs boringen aan weerszijden van de Kraanrei uitgewezen dat hier nooit een natuurlijke waterloop — hetzij beek hetzij kreek — heeft gelopen, en dat de Kraanrei dus een gracht is (15).

(13) De stad Brugge verkeert in de gelukkige omstandigheid een werkkaart te bezitten met hoogtelijnen per halve meter. Het oorspronkelijk maaiveld lag natuurlijk ook hier lager, maar de ervaring in middeleeuwse steden heeft ruimschoots geleerd, dat de verhoudingen tussen hoger en lager in grote lijnen gelijk zijn gebleven. Alleen zeer lokale, grote verschillen kunnen met opzet zijn geëffend of veroorzaakt (brugopritten!). Dan nog is het te Brugge bijzonder opvallend hoe zelfs zulke lokale, zeer grote niveaoverschillen van natuurlijke oorsprong door de eeuwen heen behouden zijn gebleven. Ik wijs op de kolk die bij de Spiegelrei bestaan heeft, en die ondanks langdurige bewoning en ondanks het graafwerk ten behoeve van de aanleg van de Spiegelrei, in het terrein nog volkomen duidelijk zichtbaar is (zie verder p. 28). Wel zal men, zoals zoëven is gezegd, bij het onderzoek steeds abstractie moeten maken van de kleine terreinophogingen aan weerszijden van de bruggen. Dit zal hierna vooral gelden voor de Mariabrug, de Sint-Annabrug en de Snaggaardbrug.

(14) Zo bijvoorbeeld reeds G. DE POERCK, *Enceintes castrales et urbaines à Bruges*, in *Mémoires du premier Congrès international de Géographie historique*, II (1931), p. 80.

(15) Enkele boringen bij de Kraanplaats werden op 13 maart 1961 ten behoeve van dit onderzoek met assistentie uitgevoerd door Drs. H. Halbertsma (Amersfoort) met medewerking van Prof. Dr. J. Ameryckx (Gent), Dr. L. Devliegher (Brugge) en ondergetekende (vgl. in dit tijdschrift, XCVIII (1961), p. 133). Het duidelijkste resultaat vertoonden twee boringen uitgevoerd op 20 meter afstand van de voormalige westelijke kademuur van de Kraanrei, in de zuidwest-hoek van de kelder van het hoekhuis Kraanplaats - Vlamingstraat. Op 2,90 m. beneden het straatniveau (8,45 m.) werd in de aanvullingsgrond een laagje zeeklei aangetroffen. Deze

Toch heeft het zin om een ogenblik stil te staan bij de

klei ligt te hoog (op 5,55 m. = 3,25 m. + N.A.P.!) om hier op natuurlijke wijze te zijn gedeponeed (vergelijk hierna p. 31). Het betreft hier mogelijk een oudere keldervloer. Reeds drie decimeter dieper werd het gele zand bereikt, dus op 5,25 m. = 2,95 m. + N.A.P. Het belang van deze eerste boringen is gelegen in het feit dat ze elkaar bevestigen en dat ze zo goed als op de kam van de Brugse zandrug (namelijk op slechts een paar meter afstand van de hiervóór in noot 12 genoemde hoek Vlamingstraat - Niklaas Desparsstraat, straatniveau 8,69 m.) zijn uitgevoerd. Op deze plek behoefde bovendien geen rekening te worden gehouden met de kunstmatige oeververlaging waarover sprake is aan het eind van deze noot. Met deze ingreep moet men wél rekening houden bij de beoordeling van de boring die is uitgevoerd op de andere, de oostelijke oever van de Kraanrei, in de kelder van het nog middeleeuwse huis dat vóór aan de Kraanplaats staat en destijds opzij bespoeld werd door de Kraanrei (zie ook het plan in dit tijdschrift, XCVIII (1961), p. 132). Deze boring is gedaan op slechts 6 meter afstand buitenwerks van deze oever (straatniveau : 7,90 m.). Hier werd het gele zand aangeboord op 4,05 diepte, d.w.z. 1,40 meter dieper dan bij de vorige boringen. Dit verschil kan natuurlijk tevens een toevallige oorsprong hebben (afvalputje of zo). Andere boringen in deze omgeving zijn mislukt. Uit deze drie boringen is echter wel gebleken dat het terrein hier steeds ruim hoog genoeg is geweest om buiten het overstromingsgebied te zijn blijven liggen. Ook is geen enkel spoor gevonden van beekafzetting. Dezelfde uitkomst bood ten overvloede een boring die op 15 maart 1961 is uitgevoerd tussen de Grote Markt en de Burg, in de tuin van het Gouvernementsgebouw, op ongeveer 13 meter afstand ten oosten van de oever van de gedempte Reie. Bij een huidig niveau van circa 7,80 m. werd op 3,85 m. diepte humeus zand aangeboord. Ook hier zat men boven de vloedlijn, en ook hier is geen beekafzetting gevonden. Tevens is — dit zij terloops gezegd — komen vast te staan dat de recente opvatting als zou er hier, dus tussen de (Kraan)rei en de Burgmuur, een gracht hebben gelopen, onjuist is (vgl. J. DHONDT, *De vroege topografie van Brugge, in Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, XI (1957), p. 12). Zie verder ook, noot 28, het resultaat van de boringen in en omtrent de Kipstraat, waaruit, op indirecte wijze maar duidelijk genoeg, nogmaals is komen vast te staan dat de Kraanrei gegraven is.

Bij het graven van de Kraanrei heeft men — het spreekt trouwens van zelf — getracht de hoogste hoogten te vermijden. Men heeft gebruik gemaakt van de relatieve laagte tussen Burg en Markt. Verderop, tussen de Vlamingstraat aan de éne kant en de Cordoaniersstraat plus Ieperstraat aan de andere kant, doorsneed men de kam. Het is duidelijk dat men op dit deel van het traject, om geen te hoge oevers te scheppen, aan weerskanten van de nieuwe gracht grond heeft weggehaald. Dit kan men afleiden uit het feit dat de Kraanrei hier liep door een corridor die de hoogte-lijn van acht meter aan beide kanten op enige meters afstand houdt, hetgeen alles bij elkaar op de reliëfkaart een niet natuurlijke aan-

traditionele mening. Hieraan zit namelijk heel wat vast, en hierop steunen enkele belangrijke recente opvattingen over het ontstaan van Brugge voor een aanzienlijk deel (16).

Men neemt tot nu toe aan, dat het vele beekwater dat het stadsgebied ter hoogte van het Minnewater bereikte, bij het Sint-Janshospitaal naar het oosten omhoog, om via een knik achter het koor van de O.L.V.-kerk onder de benaming Dijver terecht te komen bij de zuidwesthoek van de Burg (17). Bij deze hoek nu zou het zijn dat de hoofdstroom van de Reie definitief naar het noorden, dus zeewaarts, boog. Vlak ten noorden van genoemde ombuiging zou de Reie eerst de Burg scheiden van de Stadsmarkt; vervolgens zou zij over de reeds genoemde Kraanplaats rechtuit doorstromen naar de plek die vroeger Ketelwijk heette; vandaar zou zij, steeds in noordelijke richting, weglopen naar de alluviale vlakte. Daar dan, in het noorden van Brugge, zou zij de naam Oude Rei hebben gedragen (18).

Bij dit alles moeten enkele opmerkingen en bedenkingen worden geplaatst, en we doen dit terwijl we de aldus getraceerde waterloop nog eens volgen, maar we doen dit

---

blik biedt. Dit is misschien de oorzaak van het feit dat bij de zoëven genoemde boring vlak ten oosten van de oever van de Kraanrei het gele zand 1,40 m. dieper werd aangetroffen dan dat aan de andere kant van de voormalige Kraanrei op iets grotere afstand het geval was. Op te merken valt nog dat aan de oostzijde van de Sint-Jan-plaats het gele zand is aangetroffen op $4 \frac{1}{2}$ à 5 meter hoogte (straatniveau : $8 \frac{1}{2}$ m.).

(16) Deze opvattingen vindt men hierna opgesomd op p. 32 vlg.

(17) Eigenlijk laten de historici de hoofdstroom van de Reie aan de noordkant van de O. L. V.-kerk lopen (vgl. DE SMET, *a.w.*, p. 6 en 15), maar uit wat hierna volgt, zal op afdoende wijze blijken, dat — ook al heeft daar ooit een arm van de Reie gelopen (zie ook hierna p. 59) — dit niet de oorspronkelijke arm was. Men is mede tot deze opvatting gekomen, omdat men meent dat de parochiegrens die tussen de O.L.V.-kerk en de Sint-Salvatorskerk liep, gevormd werd door de Reie. Zoals we nog zullen zien, hebben de Reie en deze parochiegrens niets met elkaar te maken gehad.

(18) Wij blijven gemakshalve verwijzen naar DE SMET, *a.w.*, p. 5-19. Zie ook hier afb. 1.

nu in tegengestelde richting, dus van het noorden van Brugge af naar de Dijver toe.

Wat dan eerst het noorden van Brugge aangaat, geven de oudst bewaarde rekeningen der stad, dus die uit het eind der 13e eeuw, enkele kostbare inlichtingen (19). Men was toen namelijk net bezig ook die hoek van Brugge binnen de nieuwe omwalling te brengen. Men voerde deze laatste uit van west naar oost; men had de Ezelpoort gebouwd, en men moest nu ten oosten hiervan voorzieningen treffen t.a.v. waterlopen die werden gekruist. En zo kwam men er in 1297 toe een waterloop of een stuk waterloop te dempen, in de stadsrekening over dat jaar *Vetus Roya*, Oude Rei, genoemd. Dit is dan, voor zover we weten, de eerste en de laatste keer dat er van zulk een *Vetus Roya* ergens sprake is.

We weten gelukkig toevallig dat het dempen van deze Reie geschiedde *ante thurrim Ravenni Danwilts*. Ook de plaats van deze toren is bekend. Volgens de berekeningen van Rijksarchivaris De Smet stond deze precies 1305,60 meter ten oosten van de toen pas gebouwde Ezelpoort over de wallen gemeten (20). Als we dit uitmeten, komen we vlak ten westen van de Dampoort in het uiterste noorden van de stad uit, meer bepaald in de as van de Wulpenstraat. Welnu, als men van dit punt af kijkt naar het zuiden, blijkt men precies in het verlengde te staan van de Lange Rei, die immers net vóór de Wulpenstraat een krachtige knik in noordoostelijke richting maakt en via de Dampoort verdwijnt naar Damme en de zee. Men vraagt zich dan in het licht van de tekst van 1297 af, of de Lange Rei zich vroeger niet hier (d.w.z. vlak vóór de huidige Gistfabriek) vertakte in twee voortzettingen, de éne via de Dampoort, de andere via de huidige Wulpenstraat.

(19) De excerpten zijn verzameld *ibidem*, p. 13-14.

(20) *Ibidem*, p. 14.

Inderdaad ziet men dat zich iets verderop, dus aan de buitenkant van de stadsomwalling van 1300, vroeger twee waterlopen rechtlijnig van elkaar verwijderden (21) die kennelijk nog net binnen de omwalling hun gemeenschappelijk uitgangspunt hadden. De éne, de oostelijke, is de zoëven genoemde Reie naar Damme. De andere, de westelijke, stond pal in het verlengde van het hoofdedeelte van de Lange Rei en maakt daarom sterk de indruk een meer rechtstreekse en oorspronkelijke voortzetting van die Lange Rei te zijn dan de Reie naar Damme. Welnu, die waterloop wàs ouder dan de Reie naar Damme. Terwijl deze laatste Reie heette en verderop Zwin, droeg de ander de naam *Oud Zwin*. Totdat het bewijs van het tegendeel geleverd is, houden we het er dan ook voor dat de Oude Rei en het Oude Zwin, waarin de historici reeds, en terecht, één waterloop zien, samen niets anders waren dan een voortzetting van de Lange Rei, en wel de oudst bekende voortzetting hiervan.

Maar wat moeten we dan denken van de waterloop waarvoor de historici tot nu toe de naam *Vetus Roya* uit de rekening van 1297 hebben gereserveerd, en waaraan we gemakshalve de naam St. Clararei geven naar de straat waarnaast zij liep?

Het lijkt wel zeker dat deze rei ook in verbinding stond en, na de aanleg van de omwalling van 1297, in verbinding bleef staan met het Oude Zwin en het Zwin. Maar toch kwam de verbinding tussen deze „St. Clararei” en bijvoorbeeld het Oude Zwin lang niet op een zo rechtlijnige wijze tot stand als die tussen dit Oude Zwin en de Lange Rei. De samenhang tussen St. Clararei en Oud Zwin naakt voorlopig een secundaire indruk vergeleken bij de rechtlijnige saamhorigheid, de éne rechtlij-

---

(21) Hierover A. DE SMET, *Het waterwegennet ten noordoosten van Brugge in de XIIIe eeuw*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, XII (1933), p. 1030 vlg., en XIII (1934), p.83 vlg.

nigheid die de Lange Reie en het Oude Zwin samen uitmaakten.

Zoals bekend is, liep de „St.-Clararei” naast de Sinte-Clarastraat en de Kalvariebergstraat. Ze stond bij de Jan Miraelstraat in contact met het deel van de 12e-eeuwse stadsgracht dat Augustijnenrei heet. De Smet heeft aangetoond dat bij dit laatste contactpunt het zogenaamde Ketelwijk lag (22). Hij ziet in dit Ketelwijk een haven met aanlegplaats en handelscentrum. Wij kunnen hier voorlopig niet veel meer van zeggen dan dat „Ketelwijk” een waternaam is en primair de benaming moet zijn geweest van een cirkelvormig water, van een komvormige verbreding van de bij de Jan Miraelstraat vroeger aanwezige waterloop (23).

Dat deze thans reeds lang verdwenen waterloop-verbreding de functie had van een binnenhaven — zoals De Smet het zich voorstelt — is wel zo goed als zeker. Dit Ketelwijk immers — dat in 1269 voor het eerst in een tekst verschijnt (24) — is zonder twijfel gegraven. De hoogtelijnen in deze omgeving verraden niet de minste natuurlijke waterloop, en bieden geen plaats voor enige natuurlijke inham (25), zoals ze dat elders bijvoorbeeld duidelijk wèl doen voor die andere, nog te behandelen Brugse binnenhaven: het „Wijk” bij de Lange Rei (26).

Voorts wil de gangbare mening — hierbij steunend op een nochtans voorzichtig gestelde hypothese van De Poerck (27) — dat het water van de haven-Ketelwijk

(22) J. DE SMET, *De Brugse Wiic-namen*, in *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation te Brugge*, LXXV (1948), p. 113-114.

(23) Zie de mededeling *ibidem*, noot 10. Zie verder vooral M. SCHÖNFELD, *Nederlandse waternamen*, Amsterdam 1955, p. 225: „ketelkolk, ketelmeer, keteldiep” enz. Zie ook hierna, p. 31.

(24) DE SMET, *a.w.*, p. 113.

(25) Het terrein ligt op een natuurlijke helling.

(26) Zie hierna p. 28 vlg.

(27) *A.w.*, p. 80.

gevoed werd door van het zuiden, meer bepaald van de Kraanrei, afkomstig water. De hoogtelijnen tussen Ketelwijk en Kraanrei spreken zulks uitdrukkelijk tegen. Bovendien heeft drs. H. Halbertsma van de Nederlandse Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, bijgestaan door dr. L. Devliegheer en schrijver dezes, in maart 1961 ten behoeve van dit onderzoek vijf boringen verricht op en om het traject dat deze hypothetische waterverbinding tussen Kraanrei en Ketelwijk zou hebben gevolgd. Ook deze hebben op onomstootbare wijze uitgewezen dat daar nooit enige beek, kreek of gracht heeft bestaan (28).

De (gegraven) Kraanrei buigt dus ten noorden van de Kraanplaats om naar het oosten (Spiegelrei) en heeft geen verbinding gehad met het Ketelwijk! Deze bevin-

---

(28) Deze boringen zijn op de volgende plaatsen uitgevoerd :

I. In de Kipstraat, nabij de zuidwand van deze straat, bij de tweede knik gerekend van de zuidwest-hoek Vlamingsstraat-Kipstraat af, op 51 1/2 m. afstand van deze hoek.

II. 26,30 m. ten oosten van I of 42 m. van de hoek van de Spanjaardstraat af.

III. 16,10 m. ten oosten van II, d.w.z. bij de vierde knik van de in I genoemde straathoek af, of op 26 m. afstand van de hoek Spanjaardstraat-Kipstraat.

IV. 28 m. ten oosten van III, namelijk in de Spanjaardstraat, op 2 m. uit de hoek van de Kipstraat, 1,20 m. uit de rooilijn van deze laatste straat.

V. In het tuintje van de Stadsbibliotheek, achter het oostelijk hoekhuis Spanjaardstraat-Akademiestraat, ter plaatse van het verdwenen huis kadaster Popp nr. 490, één meter ten oosten van de rooilijn der Spanjaardstraat, twee meter ten noorden van de perceelscheiding met Popp nr. 491.

De resultaten waren :

I. huidig niveau 7,60 m., op 2,70 m. diepte humeus, op 3,30 m. geel zand (= 2 m. + N.A.P.).

II. huidig niveau 7,40 m., op 2,15 m. diepte veen, op ca. 3,50 humeus, zand dieper dan 4 meter.

III. huidig niveau 7,30 m., op 3,60 m. diepte humeus, op 4,20 diepte geel zand.

IV. huidig niveau 7,10 m., op 1,95 diepte houtresten; op 2,90 m. diepte was de aanvullingsgrond vochtig en week, op 3,80 m. zand (= 1 m. + N.A.P.).

V. huidig niveau 7,35 m., op 3,20 m. diepte geel zand (= 1,85 + N.A.P.).

ding is op zichzelf belangrijk genoeg en vernietigt de hypothese als zou de hoofdstroom van het diluviale water te Brugge oorspronkelijk een traject Kraanrei, Ketelwijk, „Sinte-Clararei” hebben gevolgd. We weten nu dat Kraanrei en Ketelwijk beide gegraven zijn, en dat er bovendien tussen deze twee kunstwerken nooit enig verbindingsstuk heeft bestaan. Terloops zij nog opgemerkt dat de overgang van Kraanrei naar Spiegelrei zo prachtig vloeiend is, dat men in beide samen gemakkelijk het product bespeurt van één enkel ontwerp!

Het zal nu voor iedereen duidelijk zijn, dat de zandrug waarop de city van Brugge gebouwd is, het van het zuiden afkomstige beekwater heeft genoodzaakt nog verder naar het oosten uit te wijken alvorens om te buigen naar het noorden, in de richting van de zee.

Als we onze speurtocht naar deze oorspronkelijke beekbedding voortzetten, gaan onze gedachten eerst en vooral uit naar het traject Dijver - Groene Rei - Sint-Annarei - Lange Rei. Dit is dan de waterloop die in 1127 volgens de Brugse auteur Galbert de burcht en zijn *suburbium* aan de zuidzijde bespoelde (29), en waarvan de bovengenoemde Kraanrei even ten westen van de Burg een aftakking vormde.

Inderdaad gaat althans deze meer naar het oosten uitwijkende Reieloop niet tegen het reliëf in. Tot vóór haar ombuiging naar het noorden, dus tot bij de zgn. Molenbrug, blijft deze beek immers lopen op ongeveer 7 meter hoogte.

Toch is ook hier oppassen geboden. Het gedeelte Groene Rei wordt namelijk beschouwd als een gegraven verbindingsstuk tussen de Dijver en de Sint-Annarei (30). Het zou dit stuk Reie zijn waaraan een tekst uit de

---

(29) Zie verder p. 19.

(30) DE POERCK, *a.w.*, p. 81-88. Vgl. DE SMET, *Hydrografie*, p. 10-11.

tweede helft der 12e eeuw de naam *fossatum veteris molendini* geeft (31).

Dit alleen al stemt tot nadenken. Maar dit is nog niet alles. De reliëfkaart van Brugge toont namelijk aan, dat ten zuiden van de bedding van Dijver en Groene Rei de bodem van Brugge lager ligt dan de 7-meter hoogte waarop zowel Groene Rei als Dijver lopen. Beide stromen dus niet daar „waar een rechtgeaarde beek behoort te lopen, namelijk door de laagste plekken in de terreinen” (32). Helemaal van het Minnewater af tot bij de Molenbrug blijkt de „Reie” langs een helling te lopen. Als men goed toeziet, blijkt deze waterloop angstvallig de hoogtelijn van ongeveer 7 meter te volgen (zie afb. 4), hetgeen het merkwaardige effect heeft dat deze waterloop de verspringingen van de centrale zandrug volgt. Dit biedt de verklaring voor de bocht die de bedding achter de O. L. V.-kerk maakt, en, verderop, voor de onnatuurlijk hoekige knik bij de Burg. Dit alles wil zeggen, dat ook de Reie van ongeveer het Begijnhof af tot helemaal bij de Molenbrug gegraven is, niet alleen dus het stuk Groene Rei daaruit, doch even goed de Dijver en het stuk Reie bij het Sint-Janshospitaal en de O. L. V.-kerk. Alleen al de éézijdige bedijking, en wel aan de zuidkant, dus naar de lagere stadsgedeelten toe, wijst in die richting (33).

(31) L. A. WARNKÖNIG, *Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte bis zum Jahr 1305*, I, Tübingen 1835, Anhang, p. 33, nr. 12, noot 3. Over de ligging A. DUCLOS, *Bruges; histoire et souvenirs*, Bruges 1910, p. 28. VERHULST veronderstelt dat er op deze gracht ook nabij de Burg een watermolen zou hebben gestaan (*Bruges*, p. 43). Van zulk een molen is echter verder niets bekend. De tekst waarop hij steunt, slaat waarschijnlijk op de molen (geen watermolen) die op de noordoost-hoek van het Burg-terrein stond, ter plaatse ongeveer van perceel sectie B 3, nr. 1099.

(32) J.D. MOERMAN, *Beken, sprengen en watermolens op de Veluwe*, in *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, LI (1934), p. 173 vlg., waar een heldere uiteenzetting wordt gegeven van gelijksoortige gevallen op de Veluwe.

(33) Een vergelijkbare terreindoorsnede is in tekening gebracht door MOERMAN, *a.w.*, p. 177, fig. 4. Pas achter de molen krijgt de

De bedoeling waarmee deze waterloop gegraven is, is volkomen duidelijk. We staan hier voor een typische molenbeek, voor een gegraven leiding die de tranche van circa 7 meter nauwkeurig volgt, met aan het begin een stuwmeertje (het Minnewater) en aan het eind, bij de Molenbrug, de waterkrachtmolen (het *vetus molendinum* uit de tweede helft der 12e eeuw) waarvoor deze bedding was gemaakt. Het gaat om een aftakking van de echte beek die oorspronkelijk ergens tussen Minnewater en Sint-Janshospitaal (34) wegliep in oostelijke richting, naar het lage gebied in de omgeving van de Leertouwersstraten, in het late, zuidelijke uitbreidingsgebied van de stad.

De genoemde gegraven molenbeek bestond reeds in 1128 (35). In dat jaar werd de waterkrachtmolen aan het eind ervan door duistere lieden vernield, zodat de *commoti cives* toesnelden, om te verhinderen dat de waterloop die *castrum* en *suburbium* aan de zuidzijde bespoelde, leeg zou lopen en de stad aan die kant open en onbeschermd zou komen te liggen. Dit leeglopen alleen al bewijst het kunstmatig karakter van de Reie hier. In afwachting van het herstel van de molen legden de verschrikte burgers ter plaatse door de Reie een dam, zodat de bovenbeek weer kon vollopen (36). De typische overlaatsloot vlak voor de molen zorgde er dan voor dat het overtollige water weer weg kon stromen naar het lage

---

Reie aan weerskanten bedijking (Verwersdijk en Schottendijk nu St. Annarei).

(34) Bij welk hospitaal ook een molen, kennelijk een onderslagmolen, werd opgericht. Vgl. S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Waterkrachtmolens in Nederland*, in *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, LXIX (1952), *p. 156-157, en A. TUTEIN NOLTHENIUS, *Getij-en watermolens in Vlaanderen*, ibidem, LXXIII (1956), p. 165.

(35) GALBERT DE BRUGES, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, uitg. H. PIRENNE, Paris 1891, p. 169, c. 118: *aqua quae ad plagam meridiei munierat castrum et suburbium Brudgensense*.

(36) Ibidem, t.a.p.

gebied meer zuidelijk bij de Ganzepplaats en Leertouwersstraten (37).

Men zal wel niet ver naast de waarheid zijn, wanneer men vermoedt dat de molen en zijn beek zijn gemaakt door de Grafelijkheid, mede met het oog op de bescherming van de zuidkant van de grafelijke Burg. Dergelijke kunstwerken kunnen oud zijn (38).

Tot nu toe hebben we het beekwater dat het middeleeuwse Brugge in het zuiden binnenstroomde, kunnen volgen via twee naar het oosten ombuigende beddingen, 1°) via de kunstmatige trancheleiding die, van het stuwmeertje „Minnewater” af, langs de helling van de centrale zandrug voerde naar de molen ten oosten van de Burg; 2°) via een echte, meer zuidelijk gelegen bedding waarvan het tracé al lang niet meer bestaat en dat alleen nog in grote trekken te volgen is tot in de buurt van de Ganzepplaats. Het is best mogelijk dat het water daar in het zuiden van Brugge meer dan één natuurlijke bedding had. Dit is voor ons verder zonder belang. In de omgeving van de Ganzepplaats moet zich dit beekwater oor-

---

(37) Deze sloot is getekend bij DE SMET, *Hydrografie*, p. 21, en bij J. DE SMET, *De Brugsche straatnamen in 1399 in het cijnsboek van den disch der Brugsche O. L. Vrouwkerk*, in *Feestbundel H. J. Van de Wijer*, I, kaart, tussen de nrs. 32 en 14. Men zie ook de in de annex na deze paragraaf genoemde plattegrond van het Gruuthusemuseum, en de afbeelding bij DUCLOS, *a.w.*, p. 315. Omtrent het traject van deze thans verdwenen sloot loopt sinds 1751 de Coupure. Het water in deze sloot liep dus niet van zuid naar noord (vgl. DE SMET, *Hydrografie*, p. 7, alinea 1) doch van noord naar zuid. Dit blijkt ook uit de loop aldaar van de tranche van 6 meter (zie afb. 4, nr. 7).

(38) FOCKEMA ANDREAE, *Waterkrachtmolens*, p. 154. — De situatie te Brugge vertoont *mutatis mutandis* grote overeenkomst met de situatie in het Middeleeuwse Sleswijk, waar water van een stuwmeer, Mühlenteich, kunstmatig geleid werd naar de Oude Molen en onderweg voor een deel dienst deed als stadsgracht. Ook daar stond een tweede molen, de Nieuwe Molen, nabij het stuwmeer (vgl. E. KEYSER, *Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter*, Kartenteil, Remagen 1958, plan 22).

spronkelijk vermengd hebben met water uit de overlaatsloot van de gegraven bedding en vooral met het daar van het oosten af de stad binnenstromende, nog bestaande, maar onbelangrijke Vuldersreitje.

Hoe lopen nu beide beddingen, de één aangekomen bij de Molen, de ander bij het Vuldersreitje, dan verder door het landschap?

We staan hier voor een probeem, dat op de snelste wijze tot een oplossing kan worden gebracht wanneer we de kaart van Brugge op de kop houden en de stad met haar bodemreliëf en haar waterlopen van het noorden uit bekijken, dus van de zee en de elkaar in de loop der tijden opvolgende kustlijnen af.

Het terrein waarop de stad Brugge zou verrijzen en zich uitbreiden, was in de vroegste middeleeuwen ten gevolge van een geweldige overstroming, de zogenoemde Duinkerke-II-transgressie, aan de kustlijn komen te liggen (39). Sedertdien had de zee zich teruggetrokken, en tussen de zich verwijderende kustlijn en de plek waarop Brugge zou komen, ontstond een wad, doorgroefd met krekken en kreekjes, die de neiging hadden te verlanden (40).

Deze vroeg-middeleeuwse kustlijn liep dwars door het gebied heen zoals dat veel later, op het eind der 13e eeuw, door de verdedigingswallen van de inmiddels tot

---

(39) Zie in laatste instantie het overzicht met de afbeeldingen bij J. AMERYCKX, *De ontstaansgeschiedenis van de zeepolders, in Biekorf*, LX (1959), p. 380 vlg. en de schetsen bij VERHULST, *Bruges*, p. 56.

(40) In de chronologie der middeleeuwse transgressies is grote klaarheid gebracht door Dr. VERHULST (*Historische geografie*). Na de Duinkerke-II-transgressie (4e - 8e eeuw) kwamen nog de voor Brugge minder belangrijke Duinkerke-IIIa en IIIb-transgressies, respectievelijk uit de eerste helft der 11e eeuw en van circa 1134. Circa 1134 echter bestond te Brugge het hydrografisch systeem met centraal de watermolen reeds in hoofdzaak. De 11e-eeuwse transgressie drong niet zo diep door in de omgeving van Brugge als de andere transgressies. Bovendien was deze uit een andere richting genaderd als die waarover straks sprake zal zijn.

stand gekomen en uitgegroeide stad werd omsloten. Grosso modo behoorde dus het noordelijk deel van het 13e-eeuwse Brugge tot de alluviale vlakte der vroeg-middeleeuwse transgressie, en behoorde het zuiden nog bij het oude, diluviale land. Grosso modo: want we mogen ons de grens tussen beide niet rechtlijnig voorstellen, parallel lopend met de huidige kustlijn. De zee was doorgedrongen tot aan de zandrug waarop Brugge zich in eerste instantie zou ontwikkelen, en de inhammen van de zee wigden uit tegen de uitlopers van deze zandrug.

Dit overstromingsgebied kan men te Brugge met voldoende precisie reconstruëren. Men hoeft, om tot dit doel te geraken, van de kustzijde van de stad af slechts de laagste reliëflijnen in het terrein te volgen. Men begint dan met de lijn van 5 1/2 meter. Dit blijkt echter al gauw geen nut te hebben, want men bakent zo doende slechts een paar geïsoleerde plekjes af die zonder onderlinge samenhang gescheiden worden door hoger terrein. Houdt men echter de daarop volgende tranche aan, die dus van 6 meter, dan pas verschijnt er voor ons oog een samenhangend gebied, een gebied dat, met zijn voor de geograaf ondubbelzinnige wad-facies, het relict voorstelt van een zeepenetratie. Dit overstromingsgebied blijkt een belangrijk deel van het noorden en noord-oosten van het Brugse stadsgebied van circa 1300 te beslaan. Het heeft de vorm van één diepe, typisch uitwaaierende penetratie van een flessenhals uit pal in het noorden, daar waar het Zwin Brugge verlaat. Deze penetratie is door landtongen gescheiden van verderaf gelegen zeeinhammen, die net niet tot in het middeleeuwse stadsgebied doordringen (41).

Het is daarom duidelijk dat de zeeinham die het

---

(41) Zo onderscheidt men een penetratie ter hoogte van de Houtkaai in de richting van de Kroonstraat en de Scheepsdalelaan, alles buiten de omwalling van het eind der 13e eeuw.

omwallingsgebied van circa 1300 in het noorden binnendringt, Brugge's eigen zeeinham is geweest, en dat de ruggegraat er van gevormd werd door een zwin — om niet te zeggen het zwin (42) — dat binnen Brugge, al dan niet na kanalisatie, de naam Lange Rei heeft gekregen. Inderdaad waaiert het Brugse overstromingsgebied uit rond de Lange Rei. Deze laatste loopt bijna rechthoekig naar het centrale zandplateau waar ze schuin doodloopt in een zakvormig aanhangsel, een inham dwars door de (latere) Sint-Gilliskoorstraat tot bij het kruispunt Goudenhandstraat - Sint-Gilliskerkstraat (hoogte thans ca 5.70 m.). Het is uiterst merkwaardig en hoogst significant hoe dit zakvormig aanhangsel vastzit aan de Lange Rei en duidelijk hoort bij de oorspronkelijke gestalte van deze waterloop (43).

Aan weerszijden van deze Lange Rei breidt het overstromingsgebied zich uit in westelijke en in oostelijke richting. Aan beide richtingen behoren we enige aandacht te schenken.

Naar het westen — om te beginnen — eindigde het overstromingsgebied daar waar nu de Klaverstraat ligt (huidige hoogte circa 5.70 m.). Het is daar dat het aldus ontstane wad een uit zuid-westelijke richting komend beekje opving. Dit beekje is al lang verdwenen, maar de achtereenvolgende langwerpige laagten in het terrein doen ons zijn vroegere loop duidelijk herkennen. Als we het tegen de stroom in vervolgen, kruisen we achtereenvolgens het noordelijk eind van de Ezelstraat, van de Raamstraat en van het Rozendal. Verderop vinden we

---

(42) Men kent tussen Brugge en de zee twee waterlopen die Zwin heten (A. DE SMET, *a.w.*). Beide zijn gegraven, ook het zgn. Oude Zwin (J. AMERYCKX, *Het oude Zwin*, in *Biekorf*, LV (1954), p. 81-87). Het Oude Zwin dateert men uit de 11e eeuw. Hiervóór hebben we betoogd (p. 14), dat dit Oude Zwin de rechtstreekse voortzetting is van de Brugse Lange Rei. Over de loop van de zwinnen die nog ouder zijn, is niets bekend.

(43) De westelijke oprit van de Snaggaardbrug vormt een extra terreinverhoging (tot 6,18 m.) die men moet wegdenken.

sporen ervan op de kruising Beenhouwersstraat-Oude Zak. Aldus speurend door het terrein, komen we ten slotte terecht in de straat die Lane heet. Deze straat zou, zoals door anderen is opgemerkt (44), Lane zijn genoemd naar een gelijknamig beekje dat heel vroeger uit de richting Varsenare het gebied van Brugge zou zijn binnengestroomd. Misschien is het deze beek die zich in het noorden van Brugge ter plaatse van de huidige Klaverstraat stortte in het daar in de vroegste middeleeuwen ontstane wad. Mogelijk heeft men in de 12e eeuw het water van deze beek ter hoogte van de naar haar genoemde straat afgetapt naar de toen nieuw gegraven stadsgracht, i.c. de Poortgracht. Het zou onjuist zijn, aan te nemen dat deze stadsgracht een natuurlijke bedding heeft en meer bepaald de natuurlijke voortzetting zou zijn van de Lane (45).

Vermeld mag nog worden, dat in het noorden van Brugge op een bepaald moment dwars door de natuurlijke uitmonding heen van wat misschien de Lane is geweest, een dam werd gelegd, namelijk de Vlamingdam, over welke dam dan een weg kwam te lopen (46).

---

(44) DE SMET, *Hydrografie*, p. 9-10. Op de reliëfkaart is de juistheid van deze mening niet te controleren. Het terrein in de omgeving van de Smedenpoort is immers in de loop der vorige eeuw te zeer vergraven. Zo is aan die kant van de stad iets zuidelijker ook niet goed meer na te gaan welke de originele loop van de Boterbeek is geweest (zie verder nog p. 60).

(45) Het reliëf wijst duidelijk uit, dat de 12e-eeuwse stadsgracht ook aan deze noordzijde geheel gegraven is. Is dit een deel van de *fossata nova* van 1128? Zie hierover ook hierna p. 56.

(46) Er is verband gelegd tussen de aanleg van de Vlamingdam en die van de Blankenbergse dijk die inderdaad in elkaars verlengde liggen (DE SMET, *Hydrografie*, p. 7). Het zou interessant zijn als de datering van de Blankenbergse dijk (11e eeuw volgens VERHULST, *a.w.*, p. 15) ook van toepassing zou zijn op de Vlamingdam binnen Brugge. Een dam heeft echter een andere functie als een dijk. Dan vraagt men zich ook af, of beide wel bij elkaar aansloten. Wat hier ook van zij, ik durf de datering van de Blankenbergse dijk niet zonder meer over te nemen voor de Brugse Vlamingdam. Bepaald onjuist lijkt het mij de Vlamingdam naar het zuiden toe te laten doorlopen over de Sint-Jorisstraat.

„Vlaming” wil in deze streek zeggen „poel of moerassige plaats” (47). Vlaming is hier dan waarschijnlijk de naam voor het meest westelijke deel van het binnen Brugge gelegen overstromingsgebied (48).

Tot zover wat er te zeggen viel over het westelijk deel van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied te Brugge.

Aan de andere, de oostelijke kant van de Lange Reie loopt het overstromingsgebied uit in een naar het zuid-oosten gerichte slurf. Deze begint zo ongeveer bij het Gotje (waternaam!), steekt de huidige Rolweg over, houdt de richting van de Balstraat (hoogte thans ca. 5.70 m), en vertakt zich daarna in twee uitloper.

De oostelijke uitloper doorsnijdt de Lange Straat op het punt waar nu nog het Vuldersreitje vloeit. De kaart van Brugge toont hier op bijzonder treffende wijze hoe het ruggetje waarop de nog Romeinse Lange Straat ligt, weerstand heeft geboden aan de overstroming en ten slotte op één nauw punt is doorbroken. De uitloper van de transgressie eindigt dan verderop in de Konfijtstraat (thans 5,33 m.) en bij de Ganzeplaats (thans 5,46 m.), dus pal vóór het terrein dat Hoogstuk heet. In deze omgeving moet het geweest zijn dat het beekwater van het zuiden van Brugge en het Vuldersreitje zich in het wad stortten (49).

---

(47) J. DHONDT en M. GYSSELING, *Vlaanderen; oorspronkelijke ligging en etymologie*, in *Album Prof. Dr. Frank Baur*, I, Antwerpen enz. 1948, p. 210. Vgl. J. DUPONT, *Etymologische studie over Vlaanderen, Vlaming, Vlaamsch*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, XXXIV (1960), p. 77 vlg.

(48) Later schijnt de afwatering hier opnieuw te zijn geregeld door de aanleg, iets meer zuidelijk, van de gracht genoemd bij DE SMET, *Hydrografie*, p. 14-15.

(49) Om ieder misverstand uit te sluiten, moet ik hieraan toevoegen dat ik het volstrekt niet uitgesloten acht dat dit oorspronkelijke contactpunt tussen beek en kreek daar in het zuiden van Brugge meer westelijk lag, bijvoorbeeld in de omgeving der Leertouwersstraten of van het huidige Astridpark of nóg meer westelijk. Dit doet echter hier niet ter zake.

De andere uitloper krulde via de Molenmeers terug in noordelijke richting om te eindigen bij het oostelijk begin van de Hoornstraat en het westelijk begin van de Strooistraat (5.70 m.) (50). Mogelijk betekent Strooi ook hier „lage moerassige grond, al dan niet begroeid met laag hout” (51). De naam *Molenmeers* spreekt voor zichzelf.

Overschouwen we het resultaat van ons onderzoek, dan zien we in het noorden van Brugge een zwin of kreek door een smalle hals Brugge binnendringen. Deze waaiert uit in twee richtingen : ten eerste breeduit naar het westen toe, in de richting van wat waarschijnlijk „de Vlaming” heeft geheten; ten tweede smal en diep naar het zuidoosten toe, in de richting van (a) de Ganzeplaats, (b) de Molenmeers en de Strooistraat. De as van beide bewegingen wordt gevormd door de Lange Rei, welke recht op de centrale zandrug af loopt om na een lichte uitwijking naar rechts dood te lopen bij de Sint-Gilliskerkstraat. Het gemiddelde niveau van dit gehele gebied ligt thans op circa 5.70 m. (52).

Natuurlijk heeft dit Brugse krekensysteem reeds spoedig na zijn ontstaan de neiging gehad te verlanden. Maar dit proces werd geremd door de massa diluviaal water die juist hier het wad binnenstroomde en de hoofdgeulen deed openhouden. We denken hierbij minder aan de beek (de Lane?) die via de Vlaming het wad schijnt te zijn binnengestroomd, of aan het Vulders-

---

(50) Men moet hierbij de opritten van de Sint-Annabrug buiten beschouwing laten (zie hiervóór noot 13).

(51) H. J. MOERMAN, *Nederlandse plaatsnamen; een overzicht*, Leiden 1956, p. 223.

(52) We herhalen, dat we bij dit deel van ons onderzoek verplicht zijn geweest te werken met de hoogtelijnen van 5 1/2 en 6 meter. Tussen beide in ligt dus het overstromingsgebied. Met een hoogtelijn van 5 3/4 meter zou men dit gebied waarschijnlijk nog nauwkeuriger hebben afgepaald. De banen van de overstroming zouden dan wat smaller zijn getekend, maar het beeld zou stellig in wezen hetzelfde zijn gebleven.

reitje, dan wel aan al het beekwater dat in het zuiden uit een achterland van wel 200 km² verzameld werd en dat loosde in juist de verste uithoek van de Brugse zee-penetratie, zodat deze over haar gehele lengte met water gevoed kon blijven. Van de andere kant zal de vloed voor het nodige water hebben gezorgd.

Mensenhanden hebben in deze situatie grondige wijzigingen gebracht.

De oudste, tevens meest ingrijpende, was het leiden van het uit het zuiden afkomstige beekwater — of van een deel hiervan — langs de zuidhelling van de centrale zandrug naar een molenplaats ten oosten van de Burg, mede ten einde dit water daar te laten storten in de kreek die we daar tussen Molenmeers en Strooistraat hebben herkend.

Terzelve tijd, dan wel later, werd er van deze molen af via de zojuist genoemde kreekinharn een gracht getrokken door de landtong die deze inharn gescheiden hield van de Lange Rei (53). Op die wijze ontstond er een rechtstreekse verbinding tussen de molenbeek in het zuiden aan de ene kant en de Lange Rei in het noorden aan de andere kant, zodat ook deze laatste tot nieuw leven werd gewekt.

Deze kortere waterverbinding tussen zuid en noord werd later gecompleteerd met andere kunstwerken. Hiervan noemen we de gracht — Kraanrei plus Spiegelrei — die de Burg op een groot eiland plaatste. Deze gracht verving op het gedeelte tussen de huidige Jan van Eyckplaats en de Koningbrug een oude langwerpige kolk waaraan de naam Kromme Waal (thans Koning-

---

(53) De nerf van deze tong liep over de Carmersbrug en de Carmersstraat tot aan het kruispunt met de Roopeerdstraat. In de breedte reikte deze tong van bij de Snaggaardbrug in het noorden tot bij de Molenmeers in het zuiden. Op het hoogste punt hierbinnen stond de Sint-Annakerk (thans 6,90 m.). Op 75 meter afstand ten oosten van deze kerk ligt de bodem slechts 5,70 m. hoog!

straat) schijnt te herinneren, en die zijn ontstaan misschien nog dankte aan een via de Lange Rei gekomen transgressiestoot (45).

Van deze latere kunstwerken noemen we verder nog de afdamming van de zakvormige inham waarin de zoëven genoemde Lange Rei oorspronkelijk doodliep. De uitloper werd namelijk op een onbekend tijdstip van de geregenereerde Lange Rei gescheiden door de zogenaamde Houtbrekersdam. Deze dam staat in een oorkonde van 1256 voor het eerst genoemd (55).

Over deze dam en het terrein dat deze dam van de Lange Rei gescheiden houdt, heeft De Smet in 1948 enkele bijzonder waardevolle gegevens bij elkaar gebracht. In een schepenoorkonde van 1405 is er sprake van „tWijc dat men heet Houtbrekersdam”. Wanneer in 1240, daar vlak achter, de nieuwe Sint-Gilliskerk wordt gebouwd, heet deze te liggen *supra Wic*. Het leen waarop ze verrees, lag volgens de oorkonden *retro Wic* (56).

Het is niet moeilijk om in het Wijk waaraan en tegelijk waarachter de nieuwe kerk lag — van het stadscentrum uit bekeken „bachten Wic” (57) — de oude inham te herkennen die door de aanleg van de Houtbrekersdam werd gescheiden van het zwin — namelijk de Lange Rei — waarvan hij deel had uitgemaakt. Net

---

(54) „Waal” = kolk (SCHÖNFELD, *a.w.*, p. 233-234; vgl. M. GYSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen enz. 1954, p. 56 en S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Doorbreek-namen, in Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, XXXI (1955), p. 60-61). Ter plaatse daalt het niveau thans nog tot beneden de 6 meter. Merkwaardig is de ligging van de Koningbrug, zover mogelijk naar het oosten toe aangelegd ten einde deze put te ontwijken. Daarom ligt deze brug niet recht vóór de straat waar ze behoort (zie ook hierna p. 39).

(55) F. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium de Dunis*, Brugis 1864, p. 588, nr. 307.

(56) De verwijzingen vindt men bij DE SMET, *Wic-namen*, p. 115-116.

(57) DUCLOS, *a.w.* p. 533.

zoals het meer westelijk gelegen Ketelwijk was dit Wijk een binnenhaven, maar in tegenstelling tot eerstgenoemde was het een haven van natuurlijke aard. Reeds De Smet zag in deze twee wijken terecht havens (58). Betekent trouwens „wijk” niet vaak ook „inham van water”? Volgens Schönfeld is vermoedelijk de oorspronkelijke betekenis geweest „bocht, kreek”. Kiliaen geeft als betekenis „sinus excurrentis fluminis, stagni aut maris” (59). Mij dunkt, dat juist deze betekenis ten volle van toepassing is op het Brugse Wijk.

Er is wel enige reden om, in afwachting van wat ons onderzoek straks nog zal aantonen, in dit Wijk een oude haven te zien. Lag dit Wijk niet recht tegenover de flessenhals waardoor een zwin Brugge binnenkwam? In dit Wijk was het dat dit zwin in eerste instantie op de Brugse zandrug doodliep. Sprak men trouwens niet van het Wijk als simplex? Hier lag *het* Wijk van Brugge, zulks in tegenstelling tot het Ketelwijk, dat niet, zoals juist het Wijk, van natuurlijke aard was en waarvan de aanleg schijnt samen te hangen met, althans niet ouder schijnt te zijn dan de naar men aanneemt 12e-eeuwse stadsgracht waaruit het Ketelwijk immers water betrok.

Om deze redenen schijnt het Wijk oorspronkelijk de aangewezen haven van Brugge te zijn geweest.

Na het afsluiten van het bovenstaande kreeg ik gelegenheid een stadsplattegrond van Brugge te bestuderen die in twee exemplaren aanwezig is in het Gruuthusemuseum van die stad (inventaris no. 192). Aan deze plattegrond is zeer terloops aandacht besteed door Duclos. Deze meende hem te moeten dateren uit het eind van de 15e eeuw (60). De Smet daarentegen heeft de authenticiteit van deze plattegrond verworpen, omdat een paar bruggen er niet

---

(58) *a.w.*, p. 116

(59) SCHÖNFELD, *a.w.*, p. 222. C. KILIANUS, *Etymologicum teutonicae linguae sive dictionarium teutonico-latinum*, II, Trai. Batav. 1777, p. 805.

(60) *a.w.*, p. 37. Vgl. DE SMET, *Hydrografie*, p. 19-20.

op voorkomen (61) en omdat andere aspecten van de voorstelling hem bevreemden (62).

Toch lijkt mij hiermee het probleem niet opgelost. Ik acht mij niet in staat en ben ook niet van plan dit probleem hier uit de weg te ruimen. Ik wil enkel gewezen hebben op een paar buitengewoon merkwaardige details.

Vooraf moet worden gezegd dat van de exemplaren die het Gruuthuse rijk is, het grootste, op doek, het meest in het oog valt. O.m. enkele kleurnuances plaatsen dit schilderij in de 17e of 18e eeuw (63). Het kleinere exemplaar, een gekleurde tekening op papier, schijnt 19e eeuws te zijn (64). Het heeft natuurlijk zin de twee afbeeldingen nauwkeurig met elkaar te vergelijken, om te bepalen welke van beide het meest origineel is. Men moet bedenken, dat het ene niet noodzakelijk een kopie van het andere is. Beide kunnen afstammen van een oudere, niet meer voorhanden zijnde voorstelling.

Dit alles willen en kunnen we hier niet verder in discussie brengen. We willen er enkel op wijzen, dat men er ernstig rekening mee moet houden, dat, ook al zijn beide exemplaren van het Gruuthusemuseum zo jong als men maar wil, het hier kopieën van een oudere voorstelling geldt. De voorstelling vertoont namelijk te veel details die men reeds in het midden der 16e eeuw en zelfs ook al eerder niet meer van eigen aanschouwing kende. En deze details zijn treffend juist weergegeven. Ze onttrekken zich zo duidelijk aan elk toeval, dat men andere details, waarover geen of nog geen gegevens bekend zijn, niet zo maar mag verwerpen, laat staan dat men ze gebruikt om de authenticiteit van de afbeelding als geheel in twijfel te trekken.

Ik wijs hier slechts op drie details op het terrein der hydrografie, en wel zoals die op de kleinste afbeelding voorkomen.

Ten eerste : in het oosten van de stad is niet alleen het Vuldersreitje afgebeeld, doch ook een waterloop die nog door niemand is opgemerkt, en die, zoals we hiervóór hopen te hebben aangetoond, inderdaad tussen het Gotje en de Jeruzalemkerk moet hebben gelopen. Het is een deel van de kreek die van het Gotje af reikte tot in het zuid-oosten van Brugge.

---

(61) Het geldt hier enkele bruggen.

(62) Zo bv. het feit dat de waterloop bij de Sinte-Clarastraat nog is afgebeeld. Dat Dr. De Smet deze waterloop echter verward heeft met wat ergens de Oude Reie wordt genoemd, meen ik hiervóór, p. 14, reeds te hebben aannemelijk gemaakt.

(63) Vgl. DE SMET, *a.w.*, p. 22

(64) Vriendelijke mededeling van Dr. L. Devliegher.

De man die dit water op zijn plattegrond tekende, kende daarvan alleen nog de zuidelijke helft, namelijk een vrij rechte waterloop van circa 250 meter van de Jeruzalemkerk af tot de Speelmanstraat. Het belangrijkste van de zaak is, dat hij hem precies daar laat lopen waar ook wij hem hebben gesitueerd, namelijk langs de Balstraat (65).

Zulks mag wel worden beschouwd als een opmerkelijke bevestiging van wat wij reeds uit het reliëf in deze omgeving meenden te mogen besluiten.

Ten tweede : de Lange Rei vertoont in de buurt van de Sint-Gilliskerk een zakvormig aanhangsel.

Dit kan niet anders zijn dan de door ons reeds uit het reliëf gereconstrueerde binnenhaven, Wijk genoemd. Op de kaart is deze inham door een brug met sluis gescheiden van de Lange Rei. In de inham liggen twee kleine boten. Op te merken valt, dat deze binnenhaven op de plattegrond slechts een deel beslaat van het terrein dat daar thans beneden de 6 meter ligt. Het zal wel zo zijn dat het overstromingsgebied beneden een lagere tranche, bijvoorbeeld die van thans 5.75 is gebleven (66). (De zoëven genoemde Balstraat ligt thans op 5.71 à 5.74 m. = ca. 3,40 + N.A.P.; trek daar af de aanvullingsgrond, die 3 à 4 m. kan bereiken, verminderd met een geringe bodemdaling. De vloedhoogte steeg van de romeinse naar de karolingische tijd van 0 tot 0.80 à 0.90 m. + N.A.P.).

Daarbij kan nog de omstandigheid komen dat het Wijk in de late Middeleeuwen niet meer de omvang had van weeleer.

In elk geval staan we ook hier voor een treffende bevestiging van wat we hierboven meenden te kunnen zeggen over de aanblik en de bestemming van Wijk te Brugge (67).

Ten derde : ook het Ketelwijk staat op de plattegrond nog afgebeeld !

Inderdaad blijkt deze de vorm te hebben gehad van een verbreding van de waterloop die de verbinding vormde van de Augustijnenrei met het Zwin (68). Het Ketelwijk blijkt begrensd te zijn geweest door het Augustijnenklooster in het oosten en door de huizen van de Jan Miraelstraat in het westen. De tekenaar heeft in dit wijk geen schepen afgebeeld, dit in tegenstelling tot wat hij bij het tekenen van het Wijk en het Vuile Reitje (thans Annuntia-

---

(65) Vroeger Balcstraat. Zie hiervóór p. 25.

(66) Zie hiervóór noot 52.

(67) Zie hiervóór p. 29.

(68) Zie hiervóór p. 15.

tenstraat) (69) heeft gedaan. Betekent dit, dat het Ketelwijk als haven niet meer werd gebruikt? Wie zal het zeggen?

De conclusie uit dit alles luidt, wat de plattegronden van het Gruuthusemuseum aangaat, dat deze samen een belangrijker document voor de geschiedenis van Brugge schijnen te vormen dan men tot nu toe heeft aangenomen (70), en wat onze opvattingen over de middeleeuwse hydrografie van Brugge aangaat, dat deze op enkele essentiële punten in dit document staan weerspiegeld.

3.

Onze uitweiding over de hydrografie van Brugge is lang geweest. Maar men kan deze niet veronachtzamen waar het de oorsprong geldt van een stad waarbij niet alleen blijkens de naam Brugge, d.w.z. aanlegplaats (71), het water en zijn wegen zo belangrijk waren.

Op welk punt nu is deze stad Brugge ontstaan?

Al lopen de opvattingen in detail uit elkaar, een soort communis opinio zoekt het begin ten westen van de Burg en ten oosten van het Zand (72). Betrekkelijk het verst uit elkaar liggen de meningen van de professoren Strubbe en Dhondt. Eerstgenoemde laat Brugge ontstaan bij de Sint-Salvatorskerk, dus nabij het Zand (73); laatstgenoemde zoekt het liever aan de noordzijde van de Markt, dus bij de Burg (74).

(69) Vgl. K. DE WOLF in *Biekorf*, XXXIX (1933), p. 296.

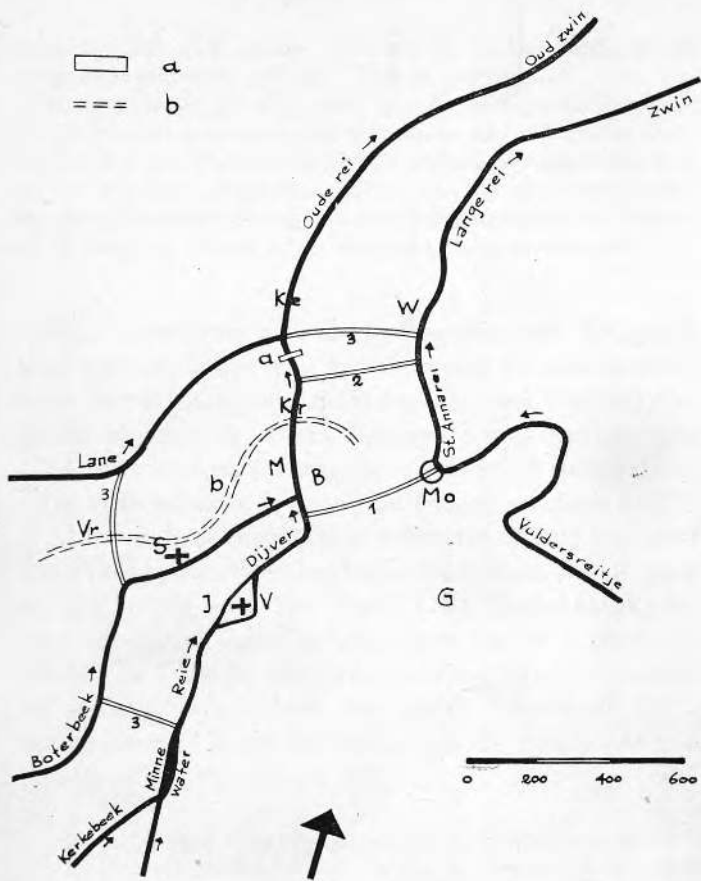
(70) Het oorspronkelijke nauwkeurig te dagtekenen zal geen gemakkelijke taak zijn. Zo vertoont het Belfort op de tekening een spits, op het schilderij daarentegen niet. Men zou zich kunnen voorstellen, dat een copist die het Belfort dagelijks mét spits zag, de geringe moeite genomen heeft die spits aan zijn copie toe te voegen.

(71) Zie hiervóór p. 6.

(72) Zie in eerste instantie het artikel van Prof. Dr. F. L. GANSHOF dat dit onderwerp voor het eerst op basis van een ruime documentatie behandeld heeft (*Iets over Brugge gedurende de preconstitutionele periode van haar geschiedenis*, in *Nederlandse Historiebladen*, I (1938), p. 286): Hij zoekt het oudste gedeelte van de stad tussen de markt en de Sint-Salvatorskerk, ten noorden van de Reie, en zijn opvatting is in kaart gebracht in F. W. PUTZGER, *Historischer Weltatlas*. Bielefeld enz. 1961 (81), p. 52.

(73) E. I. STRUBBE, *De parochies te Brugge voor de XIIe eeuw*, in *Album English*. Brugge 1952, p. 377.

(74) DHONDT, Brugge, p. 18-30.

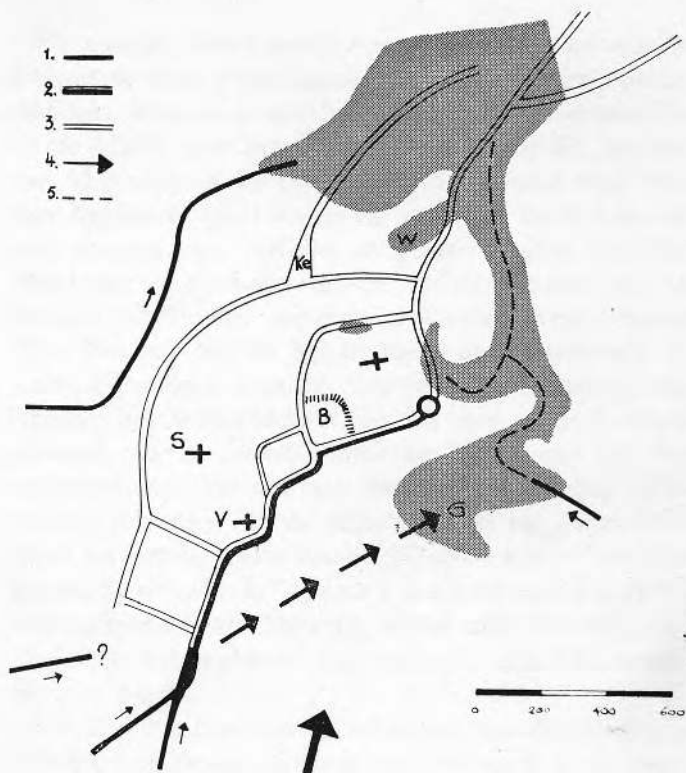

Afb. 1 : Hydrografie van Brugge volgens de bestaande opvatting.

B = Burg, G = Ganzeplaats, J = St. Janshospitaal, Ke = Ketelwijk, Kr. = Kraanplaats, M = Markt, Mo = Molen, S = St. Salvatorskerk, V = O.L. Vrouwekerk, Vr. = Vrijdagmarkt, W = Wijk.

a = plaats van boringen omtrent Kipstraat
 b = kam zandrug

NB. Voor de overige symbolen zie afb. 2.

Afb. 2 : Hydrografie van Brugges volgens de uitkomsten van dit artikel.

1. Natuurlijke waterlopen. 2. Gegraven molenbeek. 3. Overige gegraven waterlopen. 4. Verdwenen natuurlijke waterloop. 5. Natuurlijke waterlopen binnen het overstromingsgebied.

NB. Het overstromingsgebied is in grijs weergegeven.

De mening van Dhondt steunt voor een belangrijk deel op de door voorgangers geformuleerde, nu onjuist gebleken, hypothese dat het Reie-water oorspronkelijk via de Markt naar het noorden liep, en dat dit, van de kust af gezien, op die plaats reeds bevaarbaar was. Van deze hypothese blijft dus niets over. Het heeft dan ook geen zin, om met Verhulst te veronderstellen dat het Reie-water in de Karolingische tijd ter hoogte van de huidige Markt een natuurlijke binnenhaven vormde (75). Het hele terrein ligt trouwens op een helling!

De bijzondere waarde van de uiteenzetting van Dhondt ligt echter hierin, dat hij met nadruk heeft gewezen op de „landschapsfeiten” waarmee bij het onderzoek naar het ontstaan van Brugge rekening moet worden gehouden: 1) de waterlopen i.c. het Zwin — of laten we het neutraler houden bij *een* zwin — met uitlopers; 2) de „straat” die daar langs de kust liep (76). Het raakpunt tussen beide lag echter niet, zoals hij, overigens in het voetspoor van anderen, geloofde, tussen Burg en Markt.

Strubbe van zijn kant is uitgegaan van de parochiale indeling van Brugge en omgeving. Hij heeft er op gewezen, dat Brugge is ontstaan en gegroeid in parochiaal grensgebied. Door Brugge heen liep de grens van twee oeroude parochies, waarvan de moederkerken mijlen ver van Brugge stonden: aan de oostzijde Sijsele, aan de westelijke einder Snellegem (77). Brugge bezat later

---

(75) VERHULST, *Bruges*, p. 61.—

(76) Deze straat of kustweg bestond volgens de heersende opvatting uit achtereenvolgens (van oost naar west) de Lange Straat, de Hoogstraat en de Steenstraat (over deze laatste ook hierna nog p. 63, noot 160). Ik sluit mij gaarne bij deze opvatting aan, wil echter de vraag stellen of men de mogelijkheid niet onder ogen moet zien, dat in plaats van of naast de Steenstraat niet de Oudeburg (straat) tot deze kustweg gerekend wordt. We zullen nog zien, dat de oude parochiegrens ten westen van de Burg in plaats van de Steenstraat de Oudeburg volgde (zie hierna p. 37).

(77) Voeg hierbij J. NOTERDAEME, *Studiën over de vroegste kerkgeschiedenis van Brugge, II: De fiscus Weinebrugge en de her-*

twee parochiale hoofdkerken. Hiervan was Sint-Salvator afgesplitst van Snellegem, terwijl O. L. V. oorspronkelijk onder Sijssele ressorteerde. Het grootste deel van het vroegste Brugge hoorde bij de Sint-Salvatorsparochie.

Men zou dan ook geneigd kunnen zijn, om met deze geleerde het stadsbegin te zoeken in de buurt van deze beide kerken, dus een paar honderd meter ten westen van de Burg, en dit des te gereder wanneer men, steeds in zijn voetspoor, aanneemt dat beide kerken daar reeds in de 9e eeuw zouden hebben bestaan. Want in die eeuw kan Brugge als stedelijke agglomeratie nog geen uitbreiding van betekenis hebben ondergaan, en in een rurale nederzetting ging men in deze omgeving zeker zo vroeg niet over tot de stichting van zo maar twee kerken naast elkaar.

De redenering met betrekking tot de zo vroege aanwezigheid te Brugge van zowel de Sint-Salvators- als de O. L. V.-kerk kan als volgt worden samengevat: aangezien van beide kerken de Sint-Salvator de oudste is, en de bijgevolg jongere O. L. V.-kerk reeds vóór circa 870 bestond, telde Brugge reeds in de 9e eeuw twee kerken, en zal deze stad dan ook wel in de buurt hiervan zijn ontstaan (78).

Men kan inderdaad grif toegeven dat van beiden de Sint-Salvator — al was het nog maar om haar hogere en meer centrale ligging in het landschap (zie afb. 4) — de oudste is (79). Maar dat de jongste kerk er reeds vóór circa 870 was, is bij nader inzien niet te bewijzen, en bovendien onwaarschijnlijk.

---

komst van de St. Salvatorskerk te Brugge, in *Sacris Erudiri*, VII (1955), p. 132-137.

(78) Dit laatste volgt inderdaad volkomen logisch uit het voorgaande, en de kritiek op dit punt door Prof. DHONDT, *a.w.*, p. 19, lijkt mij dan ook onjuist.

(79) DHONDT, *a.w.*, p. 21, acht dit niet bewezen. Ik ben het hierin niet met hem eens, doch voor ons betoog hier doet dit niet ter zake.

Deze mening steunt op een te letterlijke interpretatie van de summiere en niet erg nauwkeurig geformuleerde tekst van een pauselijke bul uit het jaar 1075 (80), die weliswaar te lezen geeft dat „de Brugse kerk” — waarmee meer kort dan precies de O. L. V.-kerk is bedoeld — toen al ruim twee eeuwen bestond, maar waaruit men op de keper beschouwd niet meer mag halen dan dat het de parochiale rechten van de moederkerk Sijsele op een stuk Brugs gebied waren, die in 1075 werden geacht ruim twee eeuwen oud te zijn (81).

En los zelfs van deze redenering vind ik, dat de stedelijke nederzetting Brugge er in de 9e eeuw — gesteld dat ze er toen al was — rijkelijk vroeg bij zou zijn geweest om reeds te beschikken over een tweede kerkgebouw. Bezieet men de ontwikkeling in andere Vlaamse handels-agglomeraties, bijvoorbeeld te Gent, dan heeft het toch normaliter tot in de 11e eeuw geduurd voordat er buiten de eerste kerk andere stadskerken verschenen. Leert de archeologie ons niet steeds duidelijker inzien dat onze steden pas na de 9e eeuw de ruimtelijke uitbreiding kregen die ten slotte aanleiding gaf tot de stichting van stadskerken?

Maar laten we terugkeren naar Brugge. Als daar het bewijs ontbreekt dat de O. L. V.-Kerk veel ouder is dan haar eerste vermelding circa 1070, vervalt ook het argument dat de Sint-Salvatorskerk — waarvan de oudste vermelding ook pas uit de tweede helft der 11e eeuw dagtekent (82) — nog Karolingisch zou zijn. Niet dat ik er niet voor voel om aan de Sint-Salvator een zo hoge leeftijd toe te kennen. Maar bij het ontbreken van een naburige stedelijke voorpost van het rurale Sijsele, ik

---

(80) S. MULLER FZ. en A. C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het sticht Utrecht*, I, Utrecht 1925, p. 210, nr. 232.

(81) Op de oudste geschiedenis van de O. L. V.-kerk kom ik elders uitvoerig terug.

(82) M. GYSSELING en A. C. F. KOCH, *Diplomata belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, s.l. 1950, p. 295 vlg.

bedoel bij ontstentenis van de O. L. V.-kerk, bewijst zelfs de aanwezigheid van een Sint-Salvatorskerk in de 9e eeuw niet dat er in de omgeving van die éne kerk — gesteld nogmaals dat die er toen al was — reeds een stedelijke agglomeratie bestond. Heeft Ganshof niet in 1938 de mening uitgesproken dat de Sint-Salvatorskerk oorspronkelijk „ongetwijfeld een vóórsteedsche landelijke parochiale kerk” was (83)? Men is wel geneigd deze mening bij te treden, nu ons onderzoek naar de oudste hydrografie te Brugge heeft aangetoond dat deze hooggelegen kerk oorspronkelijk veel verder dan tot nu toe werd aangenomen (84), verwijderd was van de waterlopen waaraan de stad Brugge, gelet ook op haar naam, die immers „landingsplaats” betekent, zijn ontstaan in belangrijke mate te danken moet hebben.

Meer rechtstreeks nut voor ons onderzoek naar de ligging van de oudste stedelijke agglomeratie levert de kennis op van de vroegste parochiale grenzen binnen Brugge. Niet dat het zeker is dat deze grenzen in dit overgangsgedebied tussen land en water reeds zeer vroeg precies vastlagen. Maar de aanwezigheid van de Sint-Salvatorskerk, en meer nog van een handelsagglomeratie, zal deze grenzen spoedig hebben gefixeerd.

Algemeen neemt men aan dat deze oudste parochiegrenzen zoveel mogelijk samenvielen met waterlopen. Onlangs is echter de inmiddels overleden archivaris van het bisdom, Z. E. H. English, tot de ontdekking gekomen dat, voorzover men de hoofdparochiegrens binnen Brugge kan volgen, en dit heeft hij over een lang en essentieel traject kunnen doen, dit bepaald niet het geval was, hetgeen ons in dit oorspronkelijke gedeeltelijk drassige gebied eigenlijk ook niet verwondert.

---

(83) *a.w.*, p. 285.

(84) Zie ook wat er hierna p. 59 vlg. nog te zeggen valt over de Oudeburg.

De Brugse geleerde heeft deze oudste parochiegrens kunnen volgen van het Westvleeshuis (thans Simon Stevinplaats) — onmiddellijk ten oosten van de Sint-Salvatorskerk en ten noorden van de O. L. V.-kerk — af in oostelijke richting. Zo volgde ze de Oudeburg (straat) tot aan de Burg, die een eigen parochie vormde, en liep ze achter deze Burg over de Hoogstraat tot even vóór de Watermolen. Hier boog de grens mee met de algemene loop der waterwegen, dus naar het noorden toe. Daarom verliet ze de Hoogstraat en sloeg de Boomgaardstraat in. Deze volgde ze tot over de Spiegelrei, ten noorden waarvan ze dan via het Genthof terug in westelijke richting liep, om ten slotte naar het noordwesten te verdwijnen in de richting van de kust (85).

Het is evident, dat deze grens van het Westvleeshuis af de algemene loop der waterwegen uit de verte volgde en daarom met deze bij de Molen omhoog naar het noorden, en verderop tijdig, dit wil zeggen om niet het Wijk in te lopen, uitweek naar het westen.

Interessant is het om na te gaan, hoe deze parochiegrens nog eens uit de verte aantoont waar te Brugge oorspronkelijk de grens lag tussen droog en nat. De parochie van Snellegem en van haar Brugse Sint-Salvatorsdépendance strekte zich uit over de centrale zandrug. Sijsele daarentegen moest genoeg nemen met de hellingen en het wad. Toen Sijsele er toe overging binnen de stad Brugge een kapel — de latere O. L. V.-kerk — te stichten, beschikte het daar op het droge over slechts weinig ruimte. Als Sijsele tenslotte de landneus heeft uitgezocht waarop nu nog de O. L. V.-kerk staat, kan dit gebeurd zijn mede doordat er aan de stadszijde van de Reie wei-

---

(85) Over de loop van de grens van de Spiegelrei af vindt men aanwijzingen bij DUCLOS, *a.w.*, p. 278-279. De straat Korte Winkel genoemd bv. behoorde nog bij de van O. L. Vrouw afgescheiden Sint-Gillisparochie. Meer noordelijk reikte deze parochie tot aan de Vlamingdam.

nig of geen behoorlijke ruimte overbleef. Men moet zich daarom bij het onderzoek naar de stadsontwikkeling van Brugge niet te sterk laten leiden door de ligging dáár en niet elders van de Sijseelse kerkelijke dépendance.

Maar dit is niet alles wat het tracé van de oudste parochiegrens te Brugge ons in het kader van ons onderzoek te leren heeft. De grens richt tevens onze aandacht o.m. op een thans stille Brugse stadsstraat, namelijk die welke van de Hoogstraat af in noordelijke richting liep. De ligging van deze straat, de Boomgaardstraat dus, verdient op deze plaats nog nader te worden aangeduid. Hij die, uit de richting van Aardenburg of Antwerpen dus uit het oosten komend, het eind van de Lange Straat had bereikt, stond, zodra hij de Watermolen was gepasseerd en hoger terrein betrad, voor een zuivere tweesprong. Sloeg hij linksaf, dan bleef hij de kustweg volgen, voorlopig in de richting van de Burg. Sloeg hij daarentegen rechtsaf, de zoëven genoemde, ons nu interesserende Boomgaardstraat in, dan liep hij naar het noorden toe, recht op het wad, dat wil zeggen de oude zee kust, af. Meer in het bijzonder liep hij recht naar het kreekeinde toe waarin wij reeds de meest voor de hand liggende haven van Brugge meenden te herkennen : het Wijk.

Laten we dit van naderbij bekijken.

De bewoning en het beloop van de Boomgaardstraat vertonen enkele eigenaardige kenmerken (86).

Zo valt op te merken, dat de huispercelen van de linker d.w.z. de westelijke straatzijde vóór en achter aan een straat lagen. Deze percelen grensden immers aan de andere zijde aan de Ridderstraat (87). Samen vormden

---

(86) Ik heb voor het volgende mede gebruik gemaakt van P. C. POPP, *Atlas cadastral parcellaire de la Belgique, province Flandre occidentale, ville de Bruges*, Bruges s.d. Zie hier aff. 3.

(87) Gemakshalve noem ik deze straat Ridderstraat, hoewel het noordelijk einde anders heet : Engelse straat, een waarschijnlijk jongere benaming (DE SMET, *Straatnamen*, p. 360, nr. 243, en p. 362,

ze een langwerpige, ondiepe bouwblok, een bebouwde anger, een gerekt huizeneiland dus, dat van de Hoogstraat reikte tot bij de Spiegelrei, alwaar het taps toeliep (88).

Deze Spiegelrei — ook in de ogen van vroegere historici gegraven — is jonger dan dit huizeneiland, want de dubbele straat die dit eiland omklemde, blijkt aanvankelijk verder naar het noorden toe te hebben doorgelopen. De kadasterkaart toont dit belangrijke feit duidelijk. In de zijdelingse begrenzingen van de percelen aan de overkant van de Spiegelrei bespeurt men namelijk nog heden de eindspits die de langwerpige percelenanger hier vertoonde alvorens door de aanleg van de Spiegelrei te zijn afgetopt. Daar, aan de noordkant van de Spiegelrei, hadden de Boomgaardstraat en de Ridderstraat oorspronkelijk hun gemeenschappelijk eindpunt. Aldus staan de

---

nr. 271). Ook de naam Ridderstraat kan vrij jong zijn (ibidem, p. 362, nr. 274). Zie verder noot 123.

(88) Aan de Spiegelrei moet men het duidelijk later aangehechte blokje van vier huizen sectie A3, nrs. 635-638a wegdenken. Dit kan er alleen maar aan toegevoegd zijn na de straks ter sprake komende verlegging van het verlengde van de Boomgaardstraat naar de Koningsbrug toe, en dagtekt dus van na de aanleg van de Spiegelrei, waarnaartoe trouwens het blokje huizen geheel gekeerd is.

Zonder dit blokje huizen is de anger aan de westzijde gemeten 251 meter lang. De rij huizen bestaat er uit twee blokken, één van 154 meter lengte, en één smallere, taps toelopend, van 89 meter. Deze blokken zijn van elkaar gescheiden door de zgn. Korte Ridderstraat. Ik schat het aantal huizen dat hier oorspronkelijk gestaan heeft, op ongeveer negentien. De huispercelen in het zuidelijk blok (ongeveer tien) zijn breder en dieper dan die in het andere blok. Op te merken valt nog, dat in het zuidelijke blok de voorgevels der meeste huizen naar de Ridderstraat toe gekeerd zijn. Dit hoeft niet de oorspronkelijke toestand voor te stellen (Te Deventer heb ik op een zelfde huizenanger, namelijk tussen Sandrasteeg en Kleine Poot, door bodemkundig onderzoek de bewijzen gevonden dat in de 13e eeuw het voorhuis nog daar stond waar nu de tuin is). De huizen kunnen zich later van het water afgekeerd hebben naar waar meer te beleven viel. In het noordelijk blok staan thans zowel vóór als achter huizen. Hier zijn de huizen in de Ridderstraat waarschijnlijk pas later gezet, want ze zijn onaanzienlijker, en waarschijnlijk ontstaan op opengebleven plekjes. Uit de perceelscheidingen is nog duidelijk te zien dat ook hier de percelen doorliepen van straat tot straat.

perceelsscheidingen benoorden de Spiegelrei ons toe de sporen te volgen van het daar weliswaar al lang verdwenen, maar nog als litteken aanwezige einde van de langwerpige anger (89). Dit litteken reikt naar het noorden toe tot aan de straat die Genthof heet. Daar moeten oorspronkelijk de twee straten (Boomgaardstraat en Ridderstraat) die van de Hoogstraat af het genoemde perceleneiland besloten hielden, zijn samengekomen. Daar was het — we hebben het al gezien — dat de parochiegrens naar het westen boog (90). En daar bevinden we ons dan tevens op amper 100 meter afstand van de zuidpunt van het Wijk. Is het nodig te zeggen dat deze straten en hun anger aanvankelijk gericht waren op, en behoorden bij het Wijk van Brugge? Beide straten vormden de laatste, 450 meter lange, verbinding tussen de oudste kustweg en dit Wijk. Samen met de Hoogstraat overbruggden ze de nauwelijks 600 meter tussen de grafelijke Burg en dit Wijk.

Doet dit Wijk ons dan niet denken aan *cuidam stationi haud longe a castello Bruggensi distanti*, waar in 1037 de boten meerden van de uit Engeland gevluchte koningin-weduwe Emma, toen zij een onderkomen zocht bij de graaf van Vlaanderen in zijn burcht te Brugge (91)?

---

(89) Het geldt hier de percelen sectie F, omtrent nr. 589a, waar de zijgevelbegrenzingsen van nr. 589a-bis in het verlengde staan van de gevelwanden van de Ridderstraat, en die van het oostelijk daarvan gelegen nr. 588 in het verlengde van de Boomgaardstraat, wat alles samen tot gevolg heeft dat de begrenzingen van de nrs. 589a en 589a-bis naar achter taps toelopen. Dit doen verderop ook de zijdelingse begrenzingen van perceel nr. 592 (aan de zuidzijde van de straat die Genthof heet).

Uit dit alles en wat er nog volgt blijkt overduidelijk dat het volstrekt niet aangaat om de bewoning ten oosten van de Burg te beschouwen als van jonge datum. Blijkt niet uit GALBERT dat er reeds in 1127 belangrijke huizen stonden aan deze zijde van de Burg (uitg. PIRENNE, p. 48, c. 28)?

(90) Zie hiervoor p. 37.

(91) *Cnutonis regis gesta sive Encomium Emmae reginae auctore monacho Sancti Bertini*, lib. iii, c. 7, uitg. G. H. PERTZ, in *M.G.H.*, SS. XIX (1866), p. 524: *prosperis usi flatibus transfretant et cuidam stationi haud longe a castello Bruggensi distanti sese appli-*

Afb. 3 : Fragment uit de kadastrale kaart van Brugge door Popp.
(Verklaringen op de keerzijde)

Samenvloeiing Spiegelrei (links), St. Annarei (rechts) en Lange Rei (boven). Extra aangeduid is de hoogtelijn van 6 meter; aldus zijn ingetekend: 1) tussen de St. Gilliskerk (in linkerbovenhoek) en de Lange Rei de grens waarbinnen het „Wijk” lag; — 2) links, bij de Spiegelrei, de kolk „Waal” geheten; — 3) rechts, bij de St. Annarei, de „Molenmeers” met uitloper tot in de Stroostraat. — Tussen Waal en Molenmeers ziet men de Ridderstraat en de Boomgaardstraat, en tussen beide de huizenrij, waarvan de verdwenen voortzetting aan de noordkant van de Spiegelrei nog zichtbaar is als litteken in de parcellering.

Wat pleit er niet voor om ook het handelsleven van die tijd te zoeken bij deze verbindingsweg tussen de grafelijke burcht en de kustweg (Hoogstraat) aan de ene kant en aan de andere kant de meest voor de hand liggende, natuurlijke inham van juist die kreek waarin zich het beekwater stortte van 200 km² achterland (92) ?

Deze verbindingsweg werd dus gevormd door 1° het stuk kustweg dat Hoogstraat heet (92 bis), 2° de dubbele straat Boomgaardstraat - Ridderstraat (93), oorspronkelijk reikende tot aan het huidige Genthof. Vooral zij die zich vestigden aan deze dubbele straat, hadden zich een uitstekende plek uitgezocht. Ten eerste zaten ze hoog en droog genoeg ten opzichte van het aangrenzende wad. Ten tweede werden ze in de rug beschermd door de burcht, althans van het tijdstip af dat deze burcht bestond (94). En ten derde waren ze volop gekeerd naar de zee en haar krekken.

Dit laatste verdient nog te worden onderstreept.

Vooral de bewoners van de Boomgaard- en Ridderstraat zaten gekeerd naar de zee. Hun straat vormde de laatste verbinding tussen de kustweg en een kreekuitloper, en grensde bovendien in de flank aan een andere kreekuitloper, die van de Molenmeers. Twee kreekuitlopers naast hooggelegen en in de rug beschermd terrein:

---

cant. Vgl. ib. c. 10, t.a.p. (1039) : *sicque secundo usus cursu ad Brugensem sese applicuit portum. Hic anchoris rudibusque navibus affixis et nautis qui eas servarent expeditis, recta se via cum delectis ad hospicium dirigit matris.* De nieuwste uitgave van het *Encomium* door A. CAMPBELL (1949) stond mij niet ter beschikking.

(92) Zie hiervóór p. 8.

(92 bis) Over deze kustweg hiervóór noot 76.

(93) Over deze namen DE SMET, *Straatnamen*, p. 362. Men krijgt daar op het eerste gezicht de indruk, dat de Boomgaardstraat eerder Grote Straat heette. Volgens mijn collega, de heer A. Schouteet, is deze indruk onjuist. Over deze straatnaam ook nog hierna p. 50.

(94) Want het zal vrijwel onmogelijk zijn uit te maken welke van beide het oudst is, de burcht of de handelsplaats. Alleen het geduldig verzamelen van de aardewerkvondsten zal mogelijk nog enig resultaat opleveren.

is er een meer ideale plek denkbaar voor een nederzetting die leefde van handel en open water ?

Maar mogen wij onze hypothese dat, laten we zeggen in het begin van de 11e eeuw, het zwaartepunt van het handelsleven te Brugge in deze omgeving lag, uitbreiden naar een vroegere periode ?

Mij dunkt dat onze voorstelling van zaken alleen maar aan waarschijnlijkheid wint naarmate we de tijd naderen van het ontstaan van Brugge, de „landingsplaats” (95), de dus naar het water gekeerde nederzetting. Wel moet men er zich voor hoeden zonder nader bewijs volstreckte bewoningscontinuïteit te zoeken tussen bijvoorbeeld de 11e eeuw en de 9e eeuw. Weliswaar zijn we sedert een tiental jaren steeds beter gaan beseffen, dat de kernen van onze oudste steden menige perceelsbegrenzing vertonen die terugreikt tot zelfs in de 10e eeuw, maar wat Brugge aangaat durf ik in de huidige fase van het onderzoek niet verder te gaan dan het stellen van de volgende vraag : kan men zich voor het eerste Brugge, de koopliedennederzetting, een meer geschikte omgeving voorstellen dan die zijde van de Burg waar zich de Hoog-, Boomgaard- en Ridderstraten bevinden ?

Gesteld dat men deze mening niet is toegedaan, voor welke consequenties komt men dan te staan ?

Niemand zal ooit kunnen en ooit ook willen ontkennen, dat de oudste handelsplek zo dicht mogelijk bij de wegen te water en te land is ontstaan. Hierover bestaat dan ook volstreckte eenstemmigheid.

Nu gaat het er maar om, aan welke zijde van de Burg de stad is ontstaan.

Zoekt men dit ontstaan ten noorden van de Burg of onmiddellijk ten westen ervan (96), dan zoekt men aansluiting van de eerste handelsnederzetting bij een

(95) Zie hiervóór p. 6.

(96) De verschillende opvattingen vindt men hiervóór p. 32.

waterloop die niet alleen niet natuurlijk is, doch die daarenboven niet eens behoort tot het oudste Brugse grachtenstelsel (97). Zelfs is deze gracht (Kraanrei-Spiegelrei) jonger dan het langgerekte blok percelen tussen Boomgaardstraat en Ridderstraat (98).

Zoekt men het stadsbegin ten westen van de Burg, meer bepaald in de omgeving van Steenstraat en Oudeburg — dus dicht bij de Sint-Salvatorskerk en de rurale nederzetting die daar kan hebben gelegen — dan wil men de eerste kooplieden hun schepen zien laden en lossen op dat stuk Reie dat Dijver wordt genoemd (99).

Maar ook dit heeft geen zin. De Dijver immers is gegraven en behoort daarom niet tot het oorspronkelijke Brugse stelsel van waterlopen. Zij was namelijk niet meer dan een vak uit een lange, kunstmatige waterloop, aangelegd ten behoeve van de molen bij de Molenbrug (100). En zelfs al gelooft men een ogenblik, dat deze gracht er in de periode van ontstaan van de handelsplaats Brugge al was, dan nog was deze slecht geschikt voor scheepvaart, ongeschikt zelfs voor scheepvaart naar zee (101), want stroomafwaarts vormde de molen — inhaerent verbonden aan deze gracht in haar oorspronkelijke functie — met zijn bijbehorende kunstmatige waterval een obstakel even oud — of even jong! — als de hele gracht van Minnewater tot Molen, de Dijver inclus. Gesteld dus even, dat deze kunstmatige waterloop er al was ten tijde van de geboorte van de handelsplaats Brugge — wat op zichzelf al niemand waarschijn-

---

(97) Deze gracht is immers jonger dan bijvoorbeeld de Dijver.

(98) Zie hiervoor het bewijs op p. 39.

(99) Over deze opvatting meer op p. 32. In deze richting zoekt het ook Z. E. H. NOTERDAEME blijkens een aantekening in *Sacris Erudiri*. XII (1961), p. 552, noot 38.

(100) Zie hiervóór p. 19.

(101) Vriendelijke mededeling van Dr. S. J. FOCKEMA ANDREAE. Het gold hier natuurlijk een bovenslagmolen.

lijk zal voorkomen — dan nog zal de historicus het eerste handelsleven bij voorkeur niet zoeken aan dit water, dat immers stroomafwaarts, dus naar de zee toe, versperd was.

Kortom, indien men de eerste Bruggelingen hun schepen laat laden en lossen aan de Dijver, dan stapelt men de ene onwaarschijnlijkheid op de andere. Daar komt nog bij, dat men dan zal moeten verklaren waarom die lieden hun activiteit concentreerden op de zuidelijke helling van de Brugse zandrug en zich zodoende afwendden van de zee en haar inhammen, die immers juist in het noorden en het oosten te vinden waren ! Men zal toch niet willen beweren dat er geen ruimte was voor een handelsnederzetting op die andere hellingen van de Brugse zandrug, ten oosten en ten noord-oosten van de Burg, d.w.z. — het verdient te worden onderstreept — aan het natuurlijke, open water, om te beginnen aan de Molenmeers, de eerste „meers” stroomafwaarts van de Molen ? De Molen markeerde in het landschap de grens tussen de centrale zandrug en het wad waaraan juist een benaming als *Molenmeers* nog herinnert. Over deze molen, dus over de Molenbrug, liep de oude kustweg. Het was ook bij dit gewricht in het landschap, dat — natuurlijk aan de zijde van de zandrug — de dubbele oeverstraat (Boomgaard- plus Ridderstraat) begon, die naar de zee-inham bij uitstek, *het* Wijk, toeliep.

Dit alles, op zich zelf al evident, wordt nog begeleid door een bijzonderheid — een argument zou ik het niet willen noemen — die hier niet onvermeld mag blijven.

Midden achter de huizenanger van de Boomgaard- en Ridderstraat, over deze huizen uitziende naar de kreek-inham van de Molenmeers, stond een kerk : de Walburgakerk (afb. 4, nr. 5).

Dat deze thans verdwenen kerk haar bestaan nog dankte aan graaf Boudewijn I, kan te ver gegrepen zijn.

Een feit is het, dat de traditie wil, dat deze oorspronkelijk aan de graaf toebehorende kerk oud was (102). In deze voorstelling van zaken past de bijzonderheid, dat deze, althans later, afzijdig gelegen kerk beschikte over een opmerkelijke relik, namelijk de kaak van de heilige Walburga. De rest van de schedel bevond zich in de Walburgakerk te Veurne (103).

Als men nagaat wanneer de Walburgaverering vooral in Westfrancië haar hoogtepunt kende, komt men terecht in de eerste helft van de 10e eeuw. Als de annalist Flodoard vertelt dat de vrees voor een inval der Noormannen in 926 een uittocht van relieken te weeg bracht, noemt hij onder de schatten die van her en der te Reims samenkwamen met name alleen het lichaam van Remigius en de relieken van Walburga, welke laatste, naar hij verklaart, vele wonderen hadden bewerkstelligd (104). Sint Walburga was dus omstreeks 925 en vogue. Dit was ze al in 916, toen koning Karel de Eenvoudige er toe was overgegaan bij zijn paleis van Attigny ter ere van deze heilige een kerk te stichten. Enkele jaren later stichtte hij voor haar een kapel te Compiègne (105).

Karel de Eenvoudige had dus voor Walburga een sterke persoonlijke verering. Als daarom de traditie wil, dat het Karel II de Kale (840-877) en graaf Boudewijn I (gestorven 879) waren die een relik van Walburga naar Vlaanderen lieten overbrengen, dan is er iets meer voor te zeggen om dit feit op naam te brengen van Karel III de Eenvoudige (898-923) en zijn tijdgenoot

---

(102) Vgl. K. DE FLOU, *De oude Sinte-Walburgakerk te Brugge en haar cartularium*, in *Biekorf*, XXVII (1921), p. 200 vlg. De kerk werd in 1239 parochiekerk. Dit lijkt laat, maar men mag niet vergeten dat ook de andere stadskapellen te Brugge tot circa 1240 of later moesten wachten, alvorens te worden geëmancipeerd.

(103) N. HUYGHEBAERT, *Le comte Baudouin II de Flandre et le custos de Steneland*, in *Revue Bénédictine*, LXIX (1959), p. 64.

(104) PH. LAUER, *Les annales de Flodoard*, Paris 1906, p. 34.

(105) PH. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple, roi de France*, I, Paris 1940, p. 194, nr. 86, en p. 263, nr. 109.

noot Boudewijn II (einde 9e eeuw - 918) (106).

Zou het voor deze Brugse kerk niet een bijzondere eer zijn geweest om zulk een reliek te ontvangen? Dit impliceert natuurlijk nog niet dat deze kerk ten tijde van de overbrenging van een reliek van Walburga naar Vlaanderen bestond, wel dat de kerk oorspronkelijk meer in aanzien was dan later.

Maar nog iets anders geeft voedsel aan het vermoeden dat deze kerk vroeg een rol heeft gespeeld. Het is namelijk hoogst merkwaardig hoe in de oudste middeleeuwse steden der Nederlanden een betrekkelijk en in elk geval opvallend groot aantal der vroegste bedehuizen was toegewijd aan de heilige die ons hier bezig houdt. Walburga was de patrones van de eerste stadskerk van Oudenaarde. Deze bestond reeds in het begin der 11e eeuw (107). Ook de eerste kerk van de Antwerpse middeleeuwse agglomeratie was haar toegewijd. Deze kerk, voor zover blootgelegd, dagtekent uit de 12e eeuw (108), maar het is mogelijk dat een ouder, meer westelijk gelegen gebouw eerder door de Schelde verzwolgen was (109). Ook de stadskerk van Groningen, op zijn laatst uit de 11e eeuw, droeg de naam van Walburga (110). Zo ook de oudste

---

(106) Vgl. HUYGHEBAERT, *a.w.*, p. 64. Op zijn laatst in 921 had koning Karel de Eenvoudige relieken van Walburga laten overbrengen naar Compiègne (LAUER, *a.w.*, p. 263, nr. 109).

(107) A. C. F. KOCH, *Het land tussen Schelde en Dender vóór de inlijving bij Vlaanderen; met een opmerking over het ontstaan van Oudenaarde*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, Feestnummer 1956, p. 73.

(108) A. VAN DE WALLE, *De archeologische opgravingen in het oud stadscentrum te Antwerpen*, in *Antwerpen*, VI (1960), afl. 2, 7-13.

(109) Alleen de oostelijke helft is in de bodem nog terug te vinden. Ik vraag me af of deze kerk niet eerst meer in het westen stond, maar door het Scheldewater naar het oosten is gedrongen.

(110) Deze verdwenen kerk wordt om haar polygonale vorm als zeer oud beschouwd. (vgl. H. VAN AGT, *Die Nikolauskapelle auf dem Valkhof zu Nymwegen*, in *Karolingische und Ottonische Kunst; Wesen, Wesen, Wirkung*, Wiesbaden 1957, p. 192, noot 35). A. E. VAN GIFFEN, die de funderingen van deze kerk tussen 1950 en 1957 grotendeels heeft blootgelegd, plaatst de bouw ervan in de

kerken van Veurne en Zutfen (111). De kooplieden-nederzetting te Tiel, ontstaan naast een ouder dorp met een eigen vroeg-karolingische kerk, ontving reeds vóór 950 een eigen bedehuis bij het water, aan Walburga gewijd (112).

Fockema Andreae heeft eens opgemerkt, dat men de heilige Walburga in de Nederlanden reeds spoedig na de 9e eeuw aantreft „op plaatsen te water bereikbaar, in koopmansnederzettingen, markt- en handelsplaatsen, in burgersteden; nooit ten plattelande”; en verder : „de oorsprong der Walburgsekerken is doorgaans zeer hoog op te voeren : de jongste zijn uit de 11e eeuw en van de oudere ligt de oorsprong veel vroeger, verscholen in het duister der gebrekkige overlevering” (113).

Voor al het geval Tiel werkt verhelderend. Los van een bestaande rurale nederzetting had zich daar dicht bij het water een koopliedennederzetting gevormd aan een eigen straat. Dit speelde zich af niet ver vóór het eind der 9e eeuw (114). Aanvankelijk ressorteerden de nieuwe bewoners van de waterkant nog onder de oude, wat meer landinwaarts gelegen, Sint-Maartensdorpskerk. Maar nog vóór 950 kregen ze bij het water een bedehuis voor zich zelf, gewijd aan Walburga (115).

---

eerste helft van de 10e eeuw (*De Groninger Sint Walburg*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXIV (1961), p. 340).

(111) Op het ontstaan van de handelsnederzetting Veurne kom ik elders terug.

(112) Zie verder. De Walburgakerk te Arnhem was een laat-middeleeuwse stichting door de geestelijken van de Walburgakerk van Tiel (vgl. H. P. R. ROSENBERG, *De Sint Walburgskerk te Arnhem*, in *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, XII (1961), p. 192 vlg.).

(113) S.J. FOCKEMA ANDREAË, *Sint Walburg en haar wegen*, in *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap*, LXXI (1954), p. 182-185.

(114) Vriendelijke mededeling van Drs. H. Halbertsma die te Tiel bodemkundig onderzoek heeft verricht.

(115) Vergelijk de oorkonde bij GYSSELING en KOCH, *a.w.*, I, p. 335, nr. 193, met ALPERTUS METTENSIS, *De diversitate temporum*, uitg. C. PIJNACKER HORDIJK en A. HULSHOF, Amsterdam 1961, p. 12.

Kunnen we dit alles niet gemakkelijk in Brugse termen omzetten? De kooplieden aan de waterkant ressoorteerden aanvankelijk met hun aanhang onder de bestaande dorpskerk. Deze is waarschijnlijk de 750 meter meer westelijk gelegen Sint-Salvatorskerk geweest (116), want deze had voorrang op de andere kerken die te Brugge op het oer-parochiegebied van Snellegem zouden worden opgericht. Op den duur, en dan denk ik bij voorkeur, zo niet uitsluitend, aan de 10e eeuw, bouwde de graaf nabij de koopliedenstraat een afzonderlijk kerkgebouw, ook hier aan Walburga gewijd. In deze kerk deponeerde hij een belangrijk deel van de door hem of door een voorganger uit Frankrijk meegebrachte reliek van deze heilige.

Zolang niet opgravingen ter plaatse van de verdwenen Brugse Walburgakerk (117) licht hebben gebracht over het ontstaan van dit gebouw, moet deze voorstelling van zaken min of meer hypothetisch blijven. In dit stadium van het onderzoek kunnen we alleen maar zeggen dat zulk een voorstelling van zaken volmaakt zou passen bij de conclusie waartoe het onderzoek naar de oorspronkelijke hydrografie van Brugge ons heeft gedwongen, namelijk dat het eerste handelsleven te Brugge het best kan worden gesitueerd in de onmiddellijke omgeving van juist de verdwenen Walburgakerk.

Hoe groot de bij dit handelsleven horende kooplieden-nederzetting daar omstreeks de 10e eeuw was en werd, is met geen mogelijkheid te zeggen. Verhulst meent, dat de verbindingen van Brugge met de zee nog in de 9e eeuw slechter werden, om pas in de 11e en vooral 12e eeuw weer te verbeteren (118). Dat een dergelijke inzin-

---

(116) Zie hiervóór p. 36.

(117) Deze kerk moet men niet verwarren met de huidige Sint-Walburgakerk. Tekeningen van de ruïnes van de voormalige Sint-Walburgakerk vindt men afgebeeld bij DUCLOS, *a.w.*, p. 32 en 35.

(118) *Bruges*, p. 59.

king zich omstreeks de 10e eeuw zou hebben voorgedaan, is natuurlijk mogelijk; te bewijzen valt het echter niet. Wijst trouwens Verhulst zelf niet op het water uit Brugge's achterland, dat ook in de 10e eeuw via Brugge naar zee stroomde (119)? Toch is hij van mening dat Brugge zich in de 10e eeuw vooral heeft moeten staande houden door de aanwezigheid ter plaatse van het politieke, administratieve en domaniale centrum dat gevormd werd door de burcht (120). Het is best mogelijk dat dit een factor van enige betekenis is geweest om Brugge een economische basis te verschaffen. Maar nogmaals, wij weten niets over deze economische basis en het karakter hiervan in de 10e eeuw. Wel mag worden opgemerkt dat Brugge niet vóór het einde van die eeuw hoofdplaats werd van een administratief-justitieel district, namelijk de kasselrij (121). Verhulst plaatst de stichting hiervan zelfs na 1035, helaas zonder motivevering (122).

---

(119) Ibidem, p. 62-63.

(120) Ibidem, p. 63.

(121) A. C. F. KOCH, *Die flandrischen Burggrafschaften; Wesenszüge und Entstehung*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.*, LXXVI (1959), p. 159-171. De oudste vermeldingen van de kasselrij en van de burggraaf van Brugge dateren uit twee ongedateerde Gentse documenten, beide van tussen 995 en 1029. In *Revue du Nord* XLII (1960), p. 102, is mijn opvatting m.b.t. de oorsprong der Vlaamse kasselrijen verworpen. De recensent kan zich niet voorstellen, dat de Vlaamse graaf de kasselrijen, ressorten van de burggraven, in vijf maanden tijds zou hebben geïnstalleerd. Dit heb ik ook niet gezegd. Ik heb gezegd, dat we de stichting van deze nieuwe instelling op zes maanden na (en niet vijf, trouwens) kunnen dateren. Voor mijn part is deze installatie op de één of andere plechtige bijeenkomst in vijf of zes minuten tijds afgekondigd... Hoe lang het heeft geduurd, voordat de instelling volledig functioneerde, heb ik in het midden gelaten. Ook heb ik de datum a quo niet gesteld op 19 oktober 993, doch op 20 september van hetzelfde jaar. Evenmin heb ik alleen het opduiken van het woord *comitatus* in de teksten als bewijs gebruikt! — Het lijkt mij, zeer in het algemeen gesproken, wellicht niet ondienstig dat iemand die het op zich neemt een publikatie te bespreken, vooraf van de inhoud hiervan kennis neemt.

(122) *A.w.*, p. 45.

4.

Maar laten wij uit al deze ongewisheden terugkeren naar de omgeving van de voormalige Walburgakerk.

Deze buurt ligt heden in een stille hoek. De ontwikkeling moet hier op een bepaald ogenblik tot stilstand zijn gekomen (123). Het zwaartepunt van de agglomeratie moet toen zijn verplaatst naar het gebied aan de andere zijde van de Burg, naar waar ook nu nog het hart van de city klopt, naar de omgeving van Markt en Steenstraat.

Het is mogelijk dat deze verplaatsing zich op economisch gebied eerder voordeed dan op sociaal gebied, dat dus in de buurt van de Walburgakerk koopmansgeslachten nog laat in de middeleeuwen hun stenen hadden, terwijl handel en verkeer reeds meer in het westen geconcentreerd waren. Iets dergelijks althans stelt men vast te Gent, waar vele patriciërsstenen nog naar de Schelde gekeerd waren, of in de buurt van die rivier stonden, nadat de economische bedrijvigheid zich reeds lang had geconcentreerd bij de Leie (124).

De zwaartepuntverplaatsing te Gent vertoont veel overeenkomst met die te Brugge. De belangrijkste oorzaak zal voor beide steden waarschijnlijk dezelfde zijn geweest: de economische openlegging van het Vlaamse binnenland, waarop Dhondt in 1948 op magistrale wijze heeft gewezen (125). Deze opleving van het hele gebied tussen Schelde en kuststreek is, zoals Dhondt op overtuigende wijze heeft aangetoond, ingezet in de 11e eeuw.

---

(123) Hiervoor typerend is m.i. de onstandvastigheid van de straatnamen in deze omgeving. De naam Engelse Straat bijvoorbeeld kan niet veel ouder zijn dan de 14e eeuw (vgl. DE SMET, *Straatnamen*, p. 360, nr. 243, en p. 362, nr. 271). Zie ook de volgende aanduiding uit 1399: *in den Crommenwael, nu es Sinte Martensplaetse* (Ibidem, p. 340). Zo is waarschijnlijk ook de benaming Boomgaardstraat niet oud.

(124) Hierop kom ik elders terug.

(125) J. DHONDT, *Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle*, in *Revue du Nord*, XXX (1948), p. 133-156. Vgl. DHONDT, *Brugge*, p. 26.

Voor Gent betekende dit vanzelfsprekend een activering van de Leie-handel, voor Brugge een opleving van de handel op de wegen naar Kortrijk en Ieper. Te Gent is de verplaatsing van het economisch zwaartepunt naar de Leie-oevers te constateren in de 11e eeuw, en ze voltrekt zich in de 12e (126). Te Brugge zijn er aanduidingen in dezelfde richting : de Markt bij uitstek, het *forum*, lag in 1089 aan de westelijke zijde van de Burg (127). In de 12e eeuw mag de aanleg worden geplaatst van een meer westelijk gelegen haven, het Ketelwijk (128), te vergelijken met de aanleg te Gent van de Ketelvest, een kortere verbinding van de Schelde met de Leie. In beide gevallen werd een kortere verbinding beoogd van de aloude drukste waterweg — te Brugge het zeezwin, te Gent de Schelde — met het meer naar het Vlaams binnenland gekeerde stadsgedeelte.

5.

Hij die zou menen dat men over de étappes van deze zwaartepuntverplaatsing in de agglomeratie Brugge wel meer zou kunnen te weten komen via onze kennis van de achtereenvolgende omwallingen van deze stad, komt bedrogen uit. Onze kennis hieromtrent is geringer dan de literatuur over dit onderwerp zou doen geloven.

Zo heeft men gemeend uit een oorkonde van 1089 voor de Sint-Donaaskerk te Brugge te mogen lezen, dat er in dat jaar reeds een omwalling bestond, en dat deze o.m. de Sint-Salvatorskerk omsloot. Aldus zou reeds een

---

(126) Hierop kom ik dus elders terug.

(127) GYSSELING en KOCH, *a.w.*, I, p. 297, nr. 170.

(128) Deze binnenhaven stond namelijk in verbinding met de omwallingsgracht, en is waarschijnlijk niet ouder dan deze. De omwallingsgracht is wel niet vóór 1128 ontstaan (zie hiervoor p. 24 en hierna p. 56). Dr. J. Marechal, adjunct-conservator van het Rijksarchief in de provincie Westvlaanderen, was zo vriendelijk mee te delen, dat hij het ontstaan van het Ketelwijk plaatst omtrent het midden der 12e eeuw. Dit strookt volkomen met onze opvattingen hieromtrent.

behoorlijk gebied westelijk van de Burg zijn gevat in een versterkingsgordel.

Toch geeft de oorkonde van 1089 dit niet te verstaan. Er staat daar slechts te lezen, dat onder het onroerend bezit van de proost van Sint-Donaas toen voorkwamen : *in parochia Sancti Salvatoris in castello forinseco II curtes* (129). Hieruit is ten onrechte afgeleid dat de Sint-Salvatorskerk toen *in castello forinseco* lag. In werkelijkheid zegt de tekst dat de twee Brugse *curtes* van de proost gelegen waren binnen de parochie van Sint-Salvator, meer bepaald *in castello forinseco*.

Wat bedoelt men met dit *castellum forinsecum*, met deze „buitenburg”, met deze omwalde uitbreiding van de grafelijke burcht (130) ?

Dit karakter van buitenburg vertoonde in elk geval de zg. Oudeburg, een omwald wijkje binnen Brugge met als ruggegraat de straat die ook Oudeburg heette (zie afb. 4). Deze omwalling, in het oosten grenzend aan de grafelijke burcht, zullen we aan het eind van dit artikel van nog dichterbij beschouwen. Op te merken valt, dat alleen de noordelijke helft van dit wijkje gerekend werd tot de *parochia Sancti Salvatoris* (131).

Maar, ook al verdient de Oudeburg volop de benaming *castellum forinsecum*, toch is het ook weer niet uitgesloten dat met „buitenburg” in 1089 een ander omwald stadsgedeelte werd bedoeld. Ik acht het niet uitgesloten, maar volstrekt onbewijsbaar, dat de term *castellum forinsecum* sloeg op een omwalling in de omgeving van de hiervóór reeds genoemde Sint-Walburgakerk. Misschien immers bewaren in die omgeving ten oosten van de Burg enkele opvallende topografische bijzonderheden

(129) GYSSELING en KOCH, *a.w.*, I, p. 298, nr. 170.

(130) Met GANSHOF, *Iets over Brugge*, p. 286, ben ik van mening dat het hier gaat om een omwald iets, en niet, zoals DHONDT, *Brugge*, p. 28, meent, om een „buiten de burcht” gelegen nederzetting met of zonder omwalling.

(131) Zie hiervóór p. 37.

samen de herinnering aan een vroege uitbreiding van de omwalling van de Burg (132).

Er is zelfs nog een derde mogelijkheid, en wel dat de Oudeburg samen met een omwalde wijk meer oostelijk, in de ogen van een toeschouwer uit het jaar 1089 één groot *castellum forinsecum* uitmaakten.

Wat hier ook van zij, de oorkonde van 1089 geeft geen uitsluitsel omtrent de uitbreiding van de agglomeratie Brugge in die tijd.

Ook Galbert, de historicus van de gebeurtenissen rond de moord op graaf Karel in 1127, legt men meer in de mond dan hij in werkelijkheid te verstaan geeft.

Galbert kent buiten de Burg (*castrum*) een *suburbium*. Dit was omwald, want het bezat poorten. Men kon dit *suburbium* betreden *apud Harenas*, dus bij het Zand (133). Nu plegen de geleerden te veronderstellen dat deze toegang moet worden gezocht op de huidige

---

(132) Ik wijs in het terrein tussen de Boomgaardstraat en de Verwersdijk op de gerekte, achter perceel Hoogstraat 686a gelegen lege ruimte, in het oosten grenzend aan de voormalige kreekrand en in het oosten aan een oude rooilijn ter hoogte van de knik in de Kandelaarstraat (vgl. afb. 3). Deze ruimte was van de Hoogstraat af bereikbaar door een steegje ter plaatse van perceel nr. 687. Verder naar het noorden wijs ik op de rechter zijsteeg van de Koningstraat (perceel nr. 625) die doodloopt in de tuin van perceel nr. 618 van de Spinolarei. Dit alles gecombineerd suggereert een tussen de Boomgaardstraat en de Verwersdijk vrijwel parallel met de Boomgaardstraat en o.m. onder de koorafsluiting der huidige St. Walburgakerk lopend, zuid-noord gericht gedeelte van een omwalling, ter plaatse aanleunend tegen de voormalige kreek en los staande van, want niet gelijk gericht met de gegraven Sint-Annarei en de Spiegelrei. Als deze indruk juist is, is er geen reden om te veronderstellen dat deze laatste rei (die met de Kraanrei één geheel vormt) ooit iets te maken heeft gehad met een omwalling van of binnen Brugge. Ik acht het zelfs niet uitgesloten dat Spiegelrei en Kraanrei nog in de 12e eeuw niet bestonden! De knik in de Kandelaarstraat vergelijkte men met de knik in de Mostaardstraat (zie hierna, p. 59). De naam Cromme Wael (thans Koningstraat) heeft, zoals wij hiervóór p. 28 hebben gezien, niets te maken met een omwalling (vgl. DE SMET, *Straatnamen*, p. 362, nr. 267). Verder zou moeten worden uitgezocht waar de benaming Middelburgstraat vandaan komt.

(133) GALBERT, uitg. PIRENNE, p. 27, c. 16.

Vrijdagmarkt, en dat daarom de stadsomwalling van Brugge reeds in 1127 daar lag, bij het einde van de Noordzand- en de Zuidzandstraat. Duclos echter heeft er terecht op gewezen, dat het Zand, van de centrale Burg af gezien, reeds bij de buurt van de Sint-Salvatorskerk begon (134). En kan, gelet op haar naam, ook de Noordzandstraat niet in haar volle lengte van oost naar west binnen het Zand hebben gelegen? Is het oostelijk uiteinde van deze straat niet amper 300 meter van de Burg verwijderd, en ligt dit uiteinde zelfs niet dichterbij de Burg dan bij de Vrijdagmarkt?

Het is dus niet uitgesloten dat de omwalling van het *suburbium* uit het jaar 1127 kleiner van omtrek was dan de stadsomwalling die, althans later in de 12e eeuw, achter de Westmeers en de Moerstraat en dus over de Vrijdagmarkt liep.

Het heeft belang in dit verband te wijzen op twee passages bij dezelfde Galbert welke bekend zijn, maar die toch nog meer aandacht verdienen dan ze tot nu toe hebben gehad. Op een bepaald ogenblik — 27 maart 1127 (hoofdstuk 51) — laat Galbert de *burgenses* van Brugge samenkomen *in agrum quod suburbio adiacet intra septa villae*, dus op een plein grenzend aan het *suburbium*, maar nog gelegen binnen de omheining van de *villa* (135). Hier plaatst Galbert ons tussen twee begrenzingen, beide, naar het zich thans laat aanzien, concentrisch ten opzichte van de centrale Burg van de graaf. De *septa villae* moet men vergelijken met wat een paar dagen later te Sint-Omaars de *cingula ville* heet, en waarmee men daar de stadsomwalling, de buitenste, aanduidde (136).

---

(134) DUCLOS, *a.w.*, p. 29.

(135) GALBERT, p. 80, c. 51.

(136) G. ESPINAS, *Le privilège de Saint-Omer de 1127*, in *Revue du Nord*, XXIX (1947), p. 46, par. 5: *infra cingulam ville sue* (1127 apr. 14).

Verderop — in hoofdstuk 75 — noemt Galbert nogmaals de *villa(m)* en het *suburbium* naast elkaar (137). Hij memoreert aldaar, dat deze tijdens de dramatische gebeurtenissen van 1127 waren versterkt: *consiliati sunt villam et suburbium nostrorum (nostrum?) sepire et circumfodere*, en hij voegt er aan toe: *sicut supra memoravimus*.

Hiermee verwijst Galbert ons op ondubbelzinnige wijze naar een passage uit zijn hoofdstuk 25. Slaan we echter deze passage op, dan worden we niet veel wijzer. Want in dat hoofdstuk is alleen sprake van een in begin maart 1127 begonnen versterking *fossatis et sepibus* van wat éénmaal de *loca suburbii* en overigens het *suburbium* genoemd wordt. Het woord *villa* wordt er niet gebruikt (138).

Toch was Galbert in zijn hoofdstuk 51 duidelijk genoeg. Er bestond op het eind van dezelfde maand maart buiten de centrale Burg een in zijn ogen wel omljnd *suburbium*, en dit was kleiner van omtrek dan de omwalling van wat toen *villa* heette. Met dit laatste werd kennelijk de nieuwste, buitenste, stadsomwalling bedoeld. Nu is het standpunt dat Galbert in hoofdstuk 51 inneemt, een ander dan dat van hoofdstuk 25. In hoofdstuk 51 betreft het de localisering van een bepaalde handeling *binnen* Brugge; in hoofdstuk 25 de verdediging van Brugge naar buiten, dus de versterking van de *periferie* van de stad. Als we nu even veronderstellen dat Brugge in 1127 een nieuwe omwalling kreeg — en duidt het grootscheepse karakter van de onderneming niet in die richting? — dan is bij de tracerings daarvan gedeeltelijk gebruik gemaakt van een reeds bestaande. De zuidzijde van de Burg was immers ouder dan 1127 en maakte tot na de 12e eeuw tevens deel uit van de stads-

---

(137) GALBERT, p. 119, c. 75.

(138) Ibidem, p. 44, c. 25.

omwalling. Zo kan aan die kant van de stad in het nieuwe tracé een stuk omwalling van vóór 1127 nog over een grotere afstand behouden zijn, m.a.w. kan in de omwalling van de *villa* de bestaande omwalling van een ouder *suburbium* voor een deel zijn opgenomen. Dan kan het, nog anders gezegd, in 1127 een uitbreiding van het *suburbium* hebben gegolden, en dan zou Galbert in zijn dagboek deze nieuwe uitleg pas later hebben aangeduid als de *villa*, toen hij deze wilde onderscheiden van het oudere, kleinere *suburbium*.

Wat hier ook van zij : eind maart 1127 bestond er te Brugge een stadsomwalling — of was men bezig zulk een omwalling aan te leggen — die een kleiner *suburbium* besloten hield. Nu is het een hachelijke onderneming, te bepalen waar zich het *suburbium* bevond en waar de *septa villae* lagen.

Gelukkig kunnen we althans één vast gegeven vooropstellen. De buitenste omwalling van Brugge kan in 1127 niet ruimer zijn geweest dan de bekende 12e-eeuwse grachtengordel bestaande o.m. uit de Smedenrei en de Poortgracht. Nu is het de grote vraag : bestond deze omwallingsgordel ook al in 1127 en valt hij *dus* samen met de *septa villae*, of kwam hij pas later in de 12e eeuw tot stand ?

We weten uit steeds dezelfde Galbert dat de Brugelingen zich in 1128 hebben doen omgeven door nieuwe grachten : *Brudgenses fossatis novis circumdederunt se* (139). Zou men al in het jaar na de grote fortificatiewerkzaamheden van 1127 — die in 1128 nog maar nauwelijks voltooid kan zijn geweest — zich geroepen hebben gevoeld tot een nieuwe omwalling, of zou het hier niet veeleer de completering van een in maart 1127 begonnen verdedigingsgordel, de aanleg van de bij de *septa villae* behorende *fossata* betreffen ?

---

(139) Ibidem, p. 158, c. 110.

Vast staat in ieder geval, dat de *septa villae* van maart 1127 niet verder reikten dan de grachtengordel der latere 12e eeuw, waarbij het een open vraag blijft of deze *septa* zelfs reeds tot zo ver reikten! Hieruit volgt ogenblikkelijk als tweede feit dat het *suburbium* — dat immers een geringere omtrek had dan de *villa* — in elk geval kleiner was dan de grachtengordel der latere 12e eeuw, dat dus, wanneer we ons beperken tot het terrein ten westen van de centrale Burg, de grens van dit *suburbium* ergens tussen deze Burg en de Vrijdagmarkt, m.a.w. tussen de Wollestraat en de Smedenrei kan hebben gelegen.

De rest is onzekerheid, want we moeten dus ruimte houden voor de mogelijkheid dat het gebied tussen deze twee uitersten behalve door de *suburbium*-omwalling ook nog doorsneden werd door de *septa villae*, namelijk indien deze laatste in 1127 nog niet samenvielen met de bekende grachtengordel.

Nu leert ons de plattegrond, dat het gebied tussen Wollestraat en Smedenrei in elk geval door één, mogelijk door twee omwallingen, werd doorsneden. De eerste is die van het wijkje Oudeburg, onmiddellijk ten westen van de Burg. Deze omwalling volgde o.m. de Nieuwstraat, 250 meter ten westen van de Burg (140). Tussen deze Nieuwstraat en de Smedenrei liggen nog 400 meter. Midden hiertussen ligt de Sint-Salvatorskerk.

Welnu, het is even ten westen van deze laatste kerk dat ik op de plattegrond van Brugge sporen vind welke wellicht wijzen op de vroegere aanwezigheid van een omwalling, en die, naar ik meen, nog niet de aandacht hebben getrokken. De richting van deze mogelijke omwalling wordt van de Goezeputstraat af naar het noorden toe ongeveer aangeduid door de loop der volgende stegen: de Oranjeboomstraat, de Lindenstraat en het gangetje aan de noordzijde van de Zuidzandstraat

---

(140) Zie hierna p. 59.

dat in het verlengde van de Lindenstraat loopt. Daarna volgt men op enige afstand de buiging van de Zilverstraat, en kruist zodoende de Giststraat, de Kopstraat en de Korte Zilverstraat. Daarna wordt het tracé onduidelijk. Sloot dit tussen de Korte Zilverstraat en de Kleine Sint-Amandstraat aan bij een omwalling — een oudere? — welke, buigend met de laatst genoemde straat en het begin van de Kuipersstraat, de Grote Markt en de Sint-Walburgakerk omsloten hield (141)? Hier kan alleen de archeoloog pogen uitkomst te bieden.

Indien onze hypothese over een omwalling meebuigend met de Zilverstraat juist is — en ik geloof dat het gebogen tracé, althans daar, met enige waarschijnlijkheid in die richting wijst — dan blijft het een nog volkomen open vraag of we hier staan voor de grens van het *suburbium* of wel voor die van de *villa* van 1127.

Uit dit alles moge blijken hoe weinig wij, ondanks de oudste oorkonden voor de Sint-Donaaskerk en ondanks het hele verhaal van Galbert, eigenlijk weten over de stadsontwikkeling van Brugge tot in de volle 12e eeuw! En dan hebben wij in ons onderzoek nog niet betrokken 1° een oorkonde van 1089 die de O.L.V.-kerk situeert *in burgo Brugensi* (142), 2° de bul van 1105 die van deze zelfde kerk zegt dat ze ligt *apud oppidum Brugense* (143). Het eerste stuk plaatst deze kerk kennelijk binnen een omwalling (144), het tweede echter schijnt er op te wijzen — maar in hoe verre geeft een pauselijke oorkonde plaatselijke toestanden juist weer? — dat deze zelfde kerk buiten de stad, en men is geneigd te zeggen:

---

(141) Zie wat ik hiervóór in noot 132 heb gezegd over een mogelijke omwalling rondom de oude Sint-Walburgakerk. Zoals reeds is gezegd, is het twijfelachtig of de Kraanrei en de Spiegelrei ooit een rol hebben gespeeld in enige versterking.

(142) GYSSELING en KOCH, *a.w.*, I, p. 300, nr. 172.

(143) A. MIRAEUS en J. F. FOPPENS, *Opera diplomatia et historica*, II, Bruxellis 1723, p. 957.

(144) Zie over het begrip *burgus* voorlopig hierna noot 164.

ook buiten de stadsomwalling (145), lag (146).

6.

Laten we tot slot onze aandacht richten op een gebiedje dat hierboven al meermalen is genoemd: de Oudeburg, en wel vooral omdat het in deze omgeving is dat de meesten de oudste Brugse handelsnederzetting zoeken (147).

Over deze Oudeburg weten we niet veel meer dan dat dit kleine, bijna rechthoekig omwalde gebiedje ten westen van de Burg een interessante naam heeft (148). Het

(145) Hetzelfde meent GANSHOF, a.w., p. 298, noot 38. Ten noorden van de Reie zijn in het Sint-Janshospitaal en bij de O. L. Vrouwekerk sporen gevonden van waterlopen (kennelijk grachten) (vgl. DE SMET, *Hydrografie*, p. 15). Wat is hun betekenis geweest? Na DUCLOS, a.w., kaart t.o.p. 17, is er geloof ik, geen aandacht meer besteed aan een waterloop tussen het Sint-Janshospitaal en de St. Aubertstraat, welke staat afgebeeld op de hierboven op p. 29 genoemde plattegrond uit het Gruuthusemuseum. Deze was niet van natuurlijke aard en schijnt niet onbelangrijk te zijn geweest. Duclos maakt er een onderdeel van een oude omwalling van. Dit is mogelijk. Meer kan men er niet van zeggen.

(146) Over de interpretatie van een passage uit Galbert m.b.t. de ligging al dan niet binnen Brugge van de O. L. V.-kerk vooral DHONDT, a.w., p. 29.

(147) Zie hiervoor p. 32.

(148) Over de omwalling van dit wijkje vindt men veel gegevens bij DUCLOS, a.w. Deze wijst op p. 15 op een verdwenen water in de as van de Nieuwstraat. Volgens Duclos boog dit water aan de noordzijde van de straat Oudeburg reeds 13 meter achter de rooilijn om naar het oosten. Dit laatste ligt zeer beslist niet voor de hand. Duclos heeft na 13 meter de sporen van een waterloop zien ophouden, en verbindt dit spoor met een onderaardse gang die hij zou hebben gezien. Het kan niet anders dan dat het genoemde water in werkelijkheid nog iets verder naar het noorden toe is doorgelopen, ondertussen het Schaapstraatje tot een doodlopend steegje makend, om vervolgens bij de Loppemstraat om te buigen naar het noord-oosten, en via de knik in de Mostaardstraat (thans Sint-Niklaasstraat) en via de Lakenhal, vlak achter het Belfort, uit te komen in de Wollestraat. Over het laatste deel van dit traject vindt men kostbare inlichtingen bij DUCLOS, a.w., p. 12 en 435, waar tevens wordt aangetoond dat dit laatste deel Boterbeek heette. Dit betekent echter niet dat over dit hoge terrein in deze richting een natuurlijke beek zou hebben gelopen. Zulks is volkomen uitgesloten. Op de één of andere wijze, direct of indirect, zal de omwallingsgracht van de Oudeburg water hebben betrokken van de echte

bestond uit niet veel meer dan twee hoofdstraten van nog geen 150 en 180 meter lengte (149) (resp. de Wollestraat en de Oudeburg). Het grensde aan de Burg en had meer bepaald de vorm van een verlengstuk van het wereldlijke, dus zuidelijke gedeelte hiervan. Kennelijk bestond er aanvankelijk, dat is vóór het graven van de Kraanrei tussen beide, een afzonderlijke verbinding van de Burg naar de Oudeburg via een poortje in de Burg-

---

Boterbeek. De ware loop van de Boterbeek, van het ogenblik dat deze Brugge binnendringt, was reeds voor DUCLOS, *a.w.*, p. 12-13 een raadsel. De voorstelling van een natuurlijke Boterbeek, stromend onmiddellijk ten zuiden van de Sint-Salvatorskerk, dus langs een helling, is te dwaas om gehandhaafd te blijven. Men heeft de indruk dat het water van de echte Boterbeek zich reeds dadelijk in het uiterste zuidwesten van Brugge vermengd heeft met water van andere beken, en later door mensenhanden geleid is naar het Brugse grachtensysteem.

Het is in elk geval uitgesloten dat de waterloop die het wijkje Oudeburg aan de noordkant begrensd, van natuurlijke aard was. Deze lag nog hoger op de helling van de centrale zandrug dan de waterloop die de Oudeburg aan de zuidzijde begrensd, de Dijver. Men ziet hoe misleidend „natuurlijk” deze waternamen Boterbeek en Dijver zijn. Dijver kan zelfs een jong-prehistorische naam op -ara zijn (vgl. M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, II, s.l. 1960, p. 1115; anders: A. C. H. VAN LOEY, *Studie over de Nederlandsche plaatsnamen in de gemeenten Elsene en Ukkel*, Leuven 1931, p. 272). Toch was de Dijver te Brugge slechts een vakje van een gegraven en dus jonge molenbeek. Het is wel opvallend dat juist de grachten aan weerszijden van de Oudeburg reeds vroeg niet simpel Reie heetten. Was ook Dijver de benaming van één der beken die Brugge in het zuidwesten binnenvloeden? Een Kerkebeek bijvoorbeeld zal oorspronkelijk toch wel een andere naam hebben gehad? Het was één van de beken met jonge benaming, waarvan het water door de Dijver afvloeide.

(149) Het lijkt me dat DHONDT, *Brugge*, zich op de plattegrond tegenover p. 30 vergist, waar hij een doorgaande weg laat lopen tussen de Steenstraat in het noorden en de Groeninge in het zuiden, en wel via de Mostaardstraat (thans Sint-Niklaasstraat) (overgenomen door VERHULST, *Bruges*, p. 42 en 48). Deze Mostaardstraat eindigt immers bij de straat Oudeburg, en heeft aan de overzijde van deze laatste geen voortzetting. Ook de brug over de Dijver die aan het eind van deze fictieve voortzetting wordt getekend, heeft in werkelijkheid niet bestaan. Bovendien komen we op dat fictieve punt aan de Dijver helemaal niet uit tegenover de straat Groeninge. De enige brug over de Dijver lag en ligt nog aan het eind van de Wollestraat.

muur (150) — de *portam unam castris in parte occidentis* uit hoofdstuk 41 van Galbert (151)? — en een steegje in de Wollestraat (152). Men vraagt zich af, of de Oudeburg samen met het zuidelijk deel van de Burg niet aanvankelijk een eenheid hadden gevormd, waarvan het oostelijk uiteinde op een zeker ogenblik een meer gepro-
 nonceerd karakter had gekregen. Merkwaardig is het in ieder geval, dat de omwallingsgracht van de Oudeburg zich binnen de Burg als begrenzing voortzet. Deze begrenzing sluit daar de Burgkerk van Sint-Donaas buiten, hoewel deze laatste zo centraal mogelijk te midden van de wereldlijke en kerkelijke gebouwen op de Burg schijnt te zijn geplaatst. De bouw van deze centrale kerk zou volgens de archeologen op z'n laatst omstreeks het midden der 10e eeuw liggen (153). Zou onze hypothese m.b.t. een oudere burchtbegrenzing ten zuiden van de Burgkerk door archeologisch onderzoek bevestigd worden, dan zou dit kunnen betekenen dat de bouw van de Burgkerk is samengevallen met de stichting ten noorden van de genoemde omwallingsgrens van een kerkelijk burchtgedeelte en de annexatie hiervan hij het bestaande, voortaan wereldlijke deel (154).

Dit zijn slechts bedenkingen van sterk hypothetische aard, bedoeld als prikkel om het bij het in de Burgkerk zo prachtig begonnen archeologisch onderzoek niet te laten (155). Wie weet of men niet tot de ontdekking

---

(150) Zie de tekeningen bij DUCLOS, *a.w.*, p. 24, 29 en 419.

(151) uitg. PIRENNE, p. 66, c. 41.

(152) DUCLOS, *a.w.*, p. 584 beneden. Aan weerszijden van dit steegje bevonden zich twee oude gebouwen: het Wulhuis (waarvan de Wollestraat haar naam ontleent) en het zgn. Oude Steen (zie ben.).

(153) Vriendelijke mededeling van Dr. L. Devliegher te Brugge.

(154) Dit zou niet hoeven te betekenen dat de oude kustweg oorspronkelijk buiten de Burg om liep. We hebben al gezegd (p. 33) dat deze kustweg vroeger misschien de Oudeburg (straat) volgde.

(155) Hier moet nog worden gewezen op de *Tractatus de ecclesia sancti Petri Aldenburgensi* (uitg. O. HOLDER-EGGER, in *M. G. H.*, SS. XV-2, p. 872, c. 19): het betreft de bestemming van

komt dat de oudste burgkern binnen de Oudeburg lag, wijzende op de aanwezigheid nog binnen de Oudeburg, maar zo dicht mogelijk bij het Steen van de Burg, van een Oude Steen (156)? Wat van dit alles ook zij, de hypothese dat Oudeburg en Burg samen één grafelijke burcht — een hoofdburcht met een voorburcht — vormen, lijkt mij een overweging en een nader onderzoek overwaard. Men kan daarbij misschien wijzen op de ligging van de twee Brugse vleeshuizen ten opzichte van de grafelijke burcht. In zeer vele steden was het de gewoonte, het vleeshuis (*macellum*) op te richten vóór de hoofdingang van de heerlijke burcht. Ook te Brugge lag er aan de voet van de Burg, tegenover de zuidelijke toegang — waarschijnlijk te identificeren met de *pons castri* uit het verhaal van Galbert (157) — een vleeshuis, dat echter, gelet op de naam Oostvleeshuis (158), niet het enige was. Het andere, Westvleeshuis geheten (159), lag vóór de ingang van de Oudeburg. De twee lagen aan weerskanten van het gebiedje waarin wij een oorspronkelijk castrale eenheid menen te zien!

---

de stenen uit oude muurwerken te Oudenburg ten behoeve van bouwwerken te Brugge (vgl. L. DEVLIEGHER, *Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Pieterskerk te Oudenburg*, in dit tijdschrift, XCV (1958), p. 139): *nam antea, Balduini Insulani temporibus, comitis totius Flandriae, aedificia Brugensis urbis magna ex parte lapidibus istis constructa dignoscuntur. Quia postquam comes Ernardus Barbatus Bruggiam aedificare coepit, muros huius urbis (= Oudenburg) destruere et lapides Bruggensibus tribuere in urbis aedificium fecit, quatenus hac destructa, augmentaretur illa constructa*. Met *Balduinus Insulanus* is graaf Boudewijn V (1035-1067) bedoeld. Zijn voorganger die werken uitvoerde aan de Brugse Burg, heet hier *Ernardus Barbatus*. Hierin ziet men thans graaf Arnulf I (918-965). Maar het is niet bekend dat deze ooit *Barbatus* is genoemd. Deze bijnaam is daarentegen wel eens gegeven aan zijn opvolger Arnulf II (965-988), de vader van Boudewijn IV ook bijgenaamd *Barbatus* (988-1035). Vgl. *Breve chronicon Tornacenses Martini*, uitg. E. MARTENE en U. DURAND, *Thesaurus novus anecdotorum*, III, Lut. Paris. 1717, kol. 1456: *Obiit Arnulfus iunior Barbatus, et Balduinus Barbatus filius eius succedit*.

(156) DUCLOS, *a.w.*, p. 15 en 585.

(157) Hierop hoop ik elders terug te komen.

(158) DE SMET, *a.w.*, p. 344 nr. 39.

(159) *Ibidem*, p. 346, nr. 59, op de huidige Simon Stevinplaats.

Ook is een vergelijking interessant met wat de topografie van de stad Gent ons leert. Ook daar bestond een zgn. Oudburg, eveneens in de vorm van een omwald aanhangsel bij de grafelijke burcht. Frappanter nog: ook daar heette de hoofdstraat Oud(e)burg, en liep een Steenstraat er ten noorden omheen (160). Zelfs in oppervlakte vertonen beide grote overeenkomst: die van de Oudburg te Gent was 3 ha 52 a, die van de Brugse Oudeburg 4 ha. Beide waren dus bescheiden van omvang. Burg en Oudburg hadden te Gent een gezamenlijke omtrek van 1150 meter, te Brugge van 1230 meter.

De gelijkenis tussen de beide Oudburgen is dus werkelijk frappant. Tot voor kort zag men in de Gentse Oudburg hetzelfde als wat wij nu in de Brugse menen te zien: een deel van de grafelijke burcht, een soort voorburcht (161). Onlangs echter is te Gent over het oorspronkelijke karakter van de Oudburg aldaar een nieuwe hypothese geopperd (162). Deze zou daar min of meer los van de Burcht moeten worden gezien, en moeten worden beschouwd als een vroegere stedelijke agglomeratie, mogelijk als de oudst bekende handelsnederzetting in het gebied van Gent. Maar deze hypothese staat op broze gronden (163). En overigens zal men de

(160) Dit schijnt er wel op te wijzen dat in beide steden de Steenstraat niet zo heette omdat ze vroeg bestraat was (vgl. DE SMET, *a.w.*, p. 346, nr. 57), maar omdat ze voerde naar het Steen van de graaf (vgl. P. J. MEERTENS, *Straatnaamgeving in de Middeleeuwen*, in *Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam*, V (1953), p. 14).

(161) Zo nog H. VAN WERVEKE, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, II, Utrecht enz. 1950, p. 185, met op plaat 16/1 een afbeelding van de Burcht en de Oudburg te Gent.

(162) H. VAN WERVEKE en A. E. VERHULST, *Castrum en Oudburg te Gent; bijdrage tot de oudste geschiedenis van de Vlaamse steden*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, XIV (1960), p. 3-59.

(163) Men zie mijn opmerkingen in dit tijdschrift, XCVIII (1961), p. 133-135. Ibidem p. 244-246 hebben beide Gentse auteurs zich verdedigd tegen één van mijn opmerkingen, en menen daarmee ook de overige argumenten van de tafel te hebben geveegd.

Gentse Oudburg voortaan niet meer los van haar Brugse tegenhanger mogen beschouwen. De Gentse — daarin heeft men gelijk — is zeer oud, hoewel ik haar begin niet ver vóór het eind der 9e eeuw zou durven terug te leggen (164).

Het is mogelijk dat ook de Brugse Oud(e)burg ongeveer zo oud is. In elk geval is het uitgesloten — en het heeft zin hier de nadruk op te leggen — dat die daar oorspronkelijk het karakter zou hebben gehad van een handelsnederzetting. De Brugse Oudeburg wordt dan wel, namelijk in het zuiden, bespoeld door een waterloop, maar deze, de Dijver, is gegraven als onderdeel van de molenbeek. We herhalen dat deze beek bestond in verband met de molen, en dat juist de aanwezigheid van de molen aan het eind van de gracht scheepvaartverbinding verhinderde met het water er beneden. De aanlegplaats waaraan Brugge zijn naam dankte, kan alleen stroomafwaarts van de molen hebben gelegen en niet op een helling, op enige afstand van natuurlijk open water, bovendien afgewend van de zee en haar zwinnen.

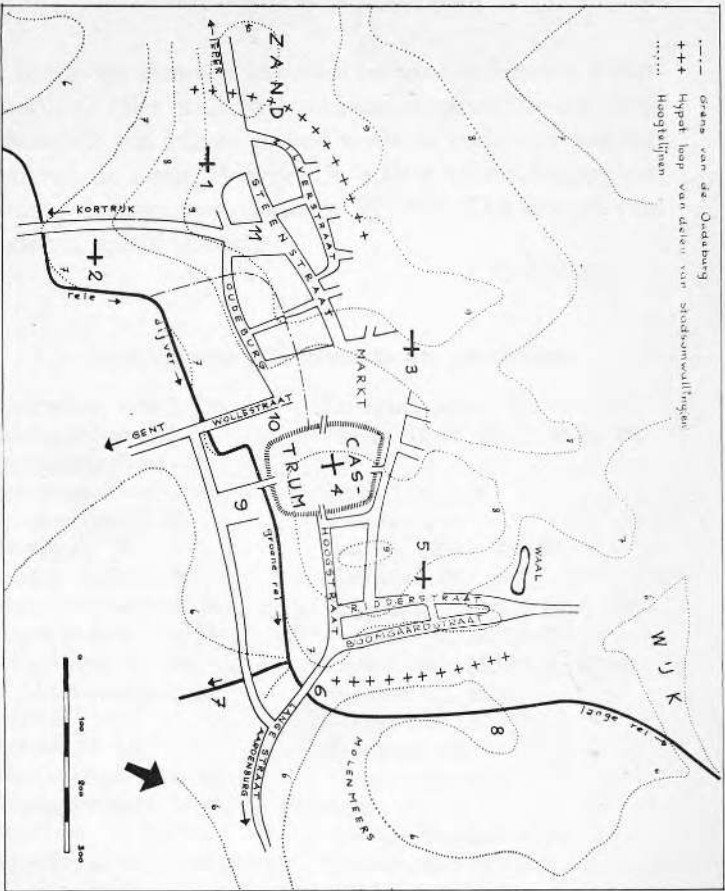
Daarmee zijn we teruggekeerd tot het begin van Brugge. De vraag hoe oud Brugge, de handelsplaats, wel

---

Deze blijven echter zonder meer onaangetast en blijven de soliditeit aantasten van de ons hier interesserende conclusie van beide auteurs in een artikel dat voor het overige een voorbeeld mag worden genoemd voor dergelijk topografisch onderzoek. Ik blijf het, wat het probleem van het 10e-eeuwse *novum castellum* te Gent betreft, tot nader order houden bij hetgeen hierover is geschreven door F. BLOCKMANS, in dit tijdschrift, LXXII (1939), p. 71-74.

(164) Dat ze in het tweede kwart der 10e eeuw reeds bestond, acht ik ten zeerste waarschijnlijk. De Gentse *Vetus Burgus* heet Oudburg, doordat ze ouder was dan de *burgus* der kooplieden, d.w.z. dan de tot een burg(*us*) omwalde nederzetting der kooplieden. Want het kan, als men de teksten bekijkt, niet aan twijfel onderhevig zijn dat het woord *burgus* in deze noordelijke streken een simpele latinisering was van „burg”, versterking. En aangezien de koopliedennederzetting te Gent — gelijk wij elders hopen te zullen aantonen — tegen het eind van de regering van graaf Arnulf I (918-965) reeds van zulk een omwalling voorzien was, zal de Oudburg er op zijn laatst reeds in het midden der 10e eeuw zijn geweest.

*Afb. 4: Brugge
omstreeks 1100.*

1. S. Salvatorskerk.
  2. O. L. V.-kerk.
  3. S. Christoffelkapel.
  4. S. Donaaskerk.
  5. S. Walburgakerk.
  6. Molenbrug.
  7. Overlaatsloot.
  8. Strooi (straat).
  9. Oostvleeshuis.
  10. Oude Steen.
  11. Westvleeshuis.
- NB. Onzeker is het of 8-11 reeds bestonden.

is, hopen we eenmaal in ander verband te kunnen beantwoorden. Hier kan wel worden opgemerkt dat deze natuurlijk ten minste zo oud is als de oudste vermeldingen van de naam Brugge. De oudste vermeldingen van Brugge dateren van omstreeks 870-875. Dat Brugge veel ouder is, geloof ik niet.

A. C. F. KOCH

Register van plaatsnamen en gebouwen

Aardenburg (stad), 38.	Deventer (stad), 39.
Akademiestraat, 16.	Dijver, 12-13, 17-18, 43-44, 60, 64.
Annuntiatenstraat, 31.	Egem (dorp), 8.
Antwerpen (stad), 38, 46.	Eiermarkt, 9.
Arnhem (stad), 47.	Engelse Straat, 38, 50.
Astridpark, 25.	Ezelpoort, 13.
Attigny (paleis), 45.	Ezelstraat, 23.
Augustijnenklooster, 31.	Ganzeplaats, 20, 25-26.
Augustijnenrei, 15, 31.	Gent (stad), 35, 50-51, 63-64.
Bal(c)straat, 25, 31.	Genthof, 37, 40-41.
Beenhouwersstraat, 24.	Gistfabriek, 13.
Begijnhof, 18.	Giststraat, 58.
Belfort, 32, 59.	Goezeputstraat, 57.
Blankenbergse dijk, 24.	Gotje, 25, 30.
Boomgaardstraat, 37-44, 50, 53.	Gouden Handstraat, 23.
Boterbeek, 24, 59-60.	Gouvernementsgebouw, 11.
Buitenburg, zie : Castellum forinsecum.	Groene Rei, 17-18.
Burg, 11-12, 17-20, 27, 32-34, 37-38, 40-44, 49-55, 57, 59, 60-62.	Groeninge, 60.
Carmersbrug, 27.	Groningen (stad), 46-47.
Carmersstraat, 27.	Grote Markt, zie : Markt.
Castellum forinsecum, 52-53.	Hansbeke (dorp), 8.
Compiègne (paleis), 45-46.	Hoogstraat, 7, 9, 33, 37-42, 53.
Cordioaniersstraat, 9, 11.	Hoogstuk, 25.
Coupure, 20.	Hoornstraat, 26.
Cromme Wael, zie : Kromme Waal.	Houtbrekersdam, 28.
Damme (stad), 13-14.	Ieper (stad), 51.
Dampoort, 13.	Ieperstraat, 9, 11.
	Jan Miraelstraat, 15, 31.
	Jan Van Eyckplaats, 27.
	Jeruzalemkerk, 30-31.

- Jezuiëtenkerk, zie: St. Walburga-Molen, 19-21, 27, 37-38, 43-44, kerk. 60, 64.
 Kalvariebergstraat, 15. Molenbrug, 5, 17-19, 43-44.
 Kandelaarstraat, 53. Molenmeers 26-27, 41, 44.
 Kelkstraat, 9. Mostaardstraat 53, 59-60.
 Kerkebeek, 60. Nieuwstraat, 57-59.
 Ketelvest te Gent, 51. Niklaas Desparsstraat, 9, 11.
 Ketelwijk, 5, 12, 15-17, 29, 31-32, 51. Noordzandstraat, 54.
 Kipstraat, 11, 16. Oedelem (dorp), 8.
 Klaverstraat, 23-24. O.L. Vrouwkerk, 12, 18, 34-38, 58-59.
 Kleine St. Amandstraat, 9, 58. Oostvleeshuis, 62.
 Konfijtsraat, 25. Oranjeboomstraat, 57.
 Koningbrug, 27-28, 39. Oudburg te Gent, 63-64.
 Koningstraat, 27-28, 53. Oudeburg, straat, 33, 37, 43, 52, 59-61, 63.
 Kopstraat, 58. Oudeburg, wijk, 5, 36, 52-53, 57, 59-64.
 Korte Ridderstraat, 39. Oudenaarde (stad), 46.
 Korte Winkel, 37. Oudenburg (stad), 62.
 Korte Zilverstraat, 58. Oude Reie, 5, 12-14, 30.
 Kortrijk (stad), 51. Oude Steen, 61-62.
 Kraanplaats, 5, 9-12. Oude Zak, 24.
 Kraanrei, 5, 10-12, 16-17, 27, 43, 53, 58, 60. Oud Zwin, 14-15, 23.
 Kromme Waal 27-28, 50, 53. Pons castri, 62.
 Kroonstraat, 22. Poortgracht, 21, 56.
 Kuipersstraat, 58. Potterierei, zie : Lange Rei.
 Lakenhal, 59. Raamstraat, 23.
 Lane, 24, 26. Rei(e), 5, 8, 11-12, 14, 17-19, 32-33, 37, 43, 59-60.
 Lange Rei, 13-15, 17, 23, 25-28, 31. Reims (stad), 15.
 Lange Straat, 25, 33, 38. Ridderstraat, 38-44.
 Leertouwersstraat, Witte en Zwarte, 19-20, 25. Rolweg, 25.
 Leie, 50-51. Roopeerdstraat, 27.
 Lindenstraat, 57-58. Rozendal, 23.
 Loppemstraat, 59. Salomonstraatje, zie : Kandelaarstraat.
 Mariabrug, 10. Scheepsdalelaan, 22.
 Markt, Grote, 11-12, 32-33, 50-51, 58. Scheepstraatje, 59.
 Middelburgstraat, 9, 53. Schelde, 46, 50-51.
 Minnewater, 5, 9-10, 12, 18-20, 43. Sijsele (dorp), 8, 33-35, 37.
 Moerstraat, 54. Schottendijk, zie : St. Annarei.
 Simon Stevinplaats, zie : West-

vleeshuis.	Rei.
St. Annabrug, 10, 26.	Steenstraat, 7, 9, 33, 43, 50, 60,
St. Annakerk, 27.	63.
St. Annarei of Schottendijk, 17,	Steenstraat te Gent, 63.
19, 53.	Strooistraat, 26-27.
St. Aubertstraat, 59.	Tiel (stad), 47.
St. Clarastraat, 14-15, 17, 30.	Torhout (stad), 8.
St. Donaaskerk, 51-52, 60.	Turris Ravenni Danwilts, 13.
St. Gilliskerk, 28, 31, 37.	Varsenare (dorp), 24.
St. Gilliskerkstraat, 23, 26.	Verwersdijk, 19, 53.
St. Gilliskoorstraat, 23.	Vetus Roya, zie : Oude Reie
St. Janshospitaal, 12, 18-19, 59.	Veurne (stad), 45, 47.
St. Janplaats, 9, 12.	Vlaming, 25-26.
St. Joriststraat, 24.	Vlamingdam, 24, 37.
St. Maartensplaats, 50.	Vlamingstraat, 9-11, 16.
St. Niklaasstraat, zie :	Vleeshuis, zie : West- en Oost-
Mostaardstraat.	vleeshuis.
Sint-Omaars (stad), 54.	Vrijdagmarkt, 9, 54, 57.
St. Salvatorskerk, 12, 32, 34-	Vuile Reitje, 31.
37, 43, 48, 51, 54, 57, 60.	Vuldersreitje, 21, 25-27, 30.
St. Walburgakerk, voormalige,	Watermolen, zie : Molen.
5, 44-46, 48, 50, 52, 58.	Westmeers, 54.
St. Walburgakerk (Jezuiëten-	Westvleeshuis, 37, 62.
kerk), 48, 53.	Wic, zie : Wijk
Smedenpoort, 24.	Wijk, 5, 15, 28-29, 31, 37-38,
Smedenrei, 56-57.	40-41, 44.
Snaggaardbrug, 10, 23, 27.	Wijnendale (dorp), 8.
Snellegem (dorp), 33-34, 37, 48.	Wolhuis, 61.
Spanjaardstraat, 16.	Wollestraat, 57, 59-61.
Speelmanstraat, 31.	Wulpenstraat, 13.
Spiegelrei, 10, 16-17, 27, 37,	Zand, 32, 53-54.
39-40, 43, 53, 58. Zie ook :	Zilverstraat, 58.
Spinolarei.	Zuidzandstraat, 9, 54-57.
Spinolarei, 53, zie oik Spiegel-	Zutfen (stad), 47.
rei.	Zwevezele (dorp), 8.
Steen, 62.	Zwin, 14, 22-23, 26, 29, 31, 33,
Steenhouwersdijk, zie : Groene	51.